

Міністерство освіти і науки України
Карпатський національний університет імені Василя Стефаника
Факультет історії, політології і міжнародних відносин
Кафедра історії Центральної та Східної Європи
і спеціальних галузей історичної науки

ДИПЛОМНА РОБОТА
НА ЗДОБУТТЯ ПЕРШОГО (БАКАЛАВРСЬКОГО) РІВНЯ ВИЩОЇ ОСВІТИ
на тему:
Військово-політична діяльність Симона Петлюри
(1904 – 1926 рр.)

Виконав:
студент IV курсу, ІА-413 групи
Спеціальності
В9 «Історія та археологія»
(шифр і назва спеціальності)
Хмельовський Данило Петрович
(прізвище та ініціали)
Керівник: докт. іст. наук, проф.
Комар В. Л.
(прізвище та ініціали)
Рецензент: канд. іст. наук, доц.
Вітенко М. Д.
(прізвище та ініціали)

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВЧК – Всеросійська надзвичайна комісія

ДПУ – Державне політичне управління

ДЦ УНР – Державний центр Української Народної Республіки

ЗУНР – Західноукраїнська Народна Республіка

МВС – Міністерство внутрішніх справ

ППШ – Повстансько-партизанський штаб

РУП – Революційна Українська партія

СВУ – Союз визволення України

СУГУФ – Союз Українських Громадян у Франції

ТУП – Товариство українських поступовців

УНР – Українська Народна Республіка

УСДП – Українська соціал-демократична партія

УСДРП – Українська соціал-демократична робітничка партія

УЦР – Українська Центральна Рада

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Розділ 1. Формування особистості Симона Петлюри.....	11
Розділ 2. Діяльність С. Петлюри в час визвольних змагань.....	26
Розділ 3. Еміграційний період в діяльності С. Петлюри.....	43
Висновки.....	59
Список використаних джерел.....	62

ВСТУП

Актуальність теми. військово-політична діяльність Симона Петлюри припадає в особливий час в історії українського державотворення ХХ ст. Події національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. вимагають висвітлити усі важливі етапи формування української армії доби УНР, а також формування України, як держави. У вирі подій національно-визвольних змагань центральною постаттю виступає Голова Директорії та Головний Отаман військ УНР – Симон Петлюра.

Об'єктом дослідження виступає особистість Симона Петлюри, що проявилася в період українських національно-визвольних змагань 20-х років ХХ ст.

Предметом дослідження є військово-політична складова в діяльності С. Петлюри зазначеного хронологічного періоду.

Мета дипломної роботи полягає в дослідженні військово-політичної діяльності Симона Петлюри. Відповідно до мети в роботі поставлені наступні завдання:

- Проаналізувати формування особистості Симона Петлюри;
- прослідкувати діяльність Симона Петлюри під час національно-визвольних змагань;
- простежити етапи становлення його політичної кар'єри;
- дослідити військову діяльність Симона Петлюри;
- з'ясувати як розвивалася його діяльність під час еміграції.

Хронологічні рамки дипломної роботи складає період з 1904 по 1926 рр. Нижня межа 1904 р. – коли С. Петлюра переїхав до Києва і включився в конспіративну роботу Революційної української партії (РУП). У цьому ж році рятуючись під поліційних переслідувань восени він емігрував до австрійського Львова, де займався редагуванням закордонного журналу РУП під назвою «Селянин». У Львові він встановив контакти з І. Франком та М. Грушевським. У Галичині він також прослухав курс Підпільного українського університету.

Тобто, нижня межа дослідження це початок свідомої політичної діяльності С. Петлюри.

Верхня межа – 1926 р. – вбивство Симона Петлюри Самуїлом Шварцбардом в Парижі.

Джерельна база дослідження. Основою джерельної бази дослідження стали опубліковані документи, більшість з яких були надруковані вже у відродженій Україні, а також мемуари і преса досліджуваного періоду.

Велика кількість документів розміщено в електронних джерелах, які запозичено з фондів Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (ЦДАВО), зокрема: «До 100-річчя підписання Варшавського договору: С. Петлюра: «Це той етап, через який ми повинні перейти»» [6], «Закон про тимчасове Верховне Управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці» [10], «Закон УНР про склад Директорії УНР» [11], «Лист Арнольда Марголіна Андрію Левицькому про процес Шварцбарта. 26 серпня 1926 р.» [16], «Універсал Трудового Конгресу України» [30], «Універсал Української Центральної Ради (III)» [31], «Універсал Української Центральної Ради (IV)» [32].

Основою дипломної роботи стали праці Головного отамана армії УНР Симона Петлюри. Тут слід назвати статті, листи, документи, надруковані в Нью-Йорку [20–22]. Також Нью-Йорку були надруковані документи під назвою «Українська революція. 1919–1921» [26]. Вибрані статті, листи, документи С. Петлюри під назвою «Народе Український» були надруковані в Харкові в 1992 р. [19]. Нами використано також статті, листи документи С. Петлюри, які були надруковані в 1993, 1999, 2006 рр. в Києві [23–25]. Загалом, слід зазначити, що ідейна і духовна спадщина С. Петлюри стала для нас базою для висвітлення теми дипломної роботи.

Значну частину документів було опубліковано сучасниками описуваних подій. Серед них слід назвати П. Ващенка «До рейду 1921 р. За державність. Матеріали до історії українського війська. Каліш. 1932.» [2]. Велике значення для розуміння духу часу періоду визвольних змагань мають спогади

В. Винниченка – першого голови Директорії УНР, Голови Генерального секретаріату та Генерального секретаря внутрішніх справ, другий очільник Українського національного союзу та представник делегації Української Центральної Ради в Петрограді [3, 4]. У працях В. Винниченка, на наш погляд, упереджено висвітлено військово-політичну діяльність С. Петлюри. Важливо наголосити на тому, що оцінка та критика діяльності С. Петлюри В. Винниченком ґрунтувалася не скільки з об'єктивної оцінки, скільки з особистого негативного ставлення. Так, оцінка діяльності С. Петлюри з погляду В. Винниченка варто ставити під сумнів та звіряти з іншими джерелами.

У дипломній роботі використано спогади: Олександра Сергійовича Доценка – українського військового діяча, історика визвольних змагань, публіциста, підполковника Армії УНР, який у 1919–1922 рр. був осавулом та ад'ютантом головного отамана С. Петлюри. Він написав «Заповіт Головного Отамана Симона Петлюри (в 10-ті роковини його трагічної смерті)» [7], «Літопис української революції. Матеріали й документи до історії української революції. 1917–1923. Т. 2. Кн. 5.» [8]; Сергія Олександровича Євремова – Українського громадсько-політичного і державного діяча, літературного критика, історика літератури, академіка Української академії наук з 1919 р., віце-президента ВУАН з 1922 р., дійсного члена Наукового товариства імені Тараса Шевченка у Львові. У роботі нами використана праця С. Євремова «З громадського життя на Україні» [9]; Володимира Івановича Кедровського – державного і політичного діяча, публіциста, полковника Армії УНР. Для нашого дослідження значну цінність представляє праця В. Кедровського «1917 рік», яка була надрукована у Вінніпегу у видавничій спілці «Тризуб» у 1967 р. [14]. Аналіз Варшавської угоди здійснено на підставі книги С. Шелухіна «Варшавський договір між поляками і Симоном Петлюрою: 21 квітня 1920 року» [14]. Сергій Павлович Шелухін – видатний український вчений, юрист, історик, дипломат, увійшов в історію українського державотворення як член Української Центральної Ради, генеральний суддя УНР, міністр в уряді В. Голубовича та В. Чехівського, безпосередній учасник описуваних подій.

Спогади Ф. Щербини дають можливість прослідкувати ранній етап становлення С. Петлюри як військового та політичного діяча; формування його світогляду, коли він перебував на Кубані; а також Ф. Щербина відстоював позитивне ставлення до С. Петлюри, адже з ним у нього склалися надзвичайно дружні відносини [51].

У спогадах генерала Армії УНР В. Петріва [46] розкривається військова діяльність С. Петлюри під час Першої радянсько-української війни, а також він оповідав про перебіг подій під час взяття заводу «Арсенал». Еміграційну діяльність С. Петлюри висвітлені у збірниках статей, листів та документів С. Петлюри. Попри велику джерельну цінність, яка висвітлює всю військово-політичну діяльність Головного Отамана, важливо наголосити на тому, що вони є наріжним каменем для висвітлення політичної діяльності, яка припала на добу еміграції.

Важливою джерельною базою для висвітлення політичної діяльності С. Петлюри є, безпосередньо, нормативно-правові акти, постанови, документи Центральної Ради та Директорії, які викладені у збірниках документів і матеріалів: «Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз» [1]; «Державний Центр Української Народної Республіки в екзилі» [5]; Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923 [12]; «Національні відносини в Україні у ХХ ст. [17]; «Національні процеси в Україні: історія і сучасність» [18]; «Українська РСР на міжнародній арені. Збірник документів (1917–1923 рр.)» [27]; «Українська Центральна рада. Документи і матеріали: в 2-х т.» [28]; «Український національно-визвольний рух на Прикарпатті в ХХ столітті» [29].

Документи і матеріали польською мовою використані в роботі й дозволяють зрозуміти погляди діячів міжвоєнної Польщі та їх ставлення до С. Петлюри і петлюрівської еміграції загалом [34–38].

Стан наукової розробки теми. Сучасна українська історіографія досліджуваного періоду приділила значну увагу періоду національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. Чільне місце у цьому періоді займає постать

С. Петлюри, без якого неможливо уявити історії української революції. Одним із перших в Україні хто долучився до вивчення Армії УНР і військово-політичної діяльності С. Петлюри став український історик зі Львова Віктор Голубко [63]. Монографія українського історика Володимира Сергійчука з Києва висвітлює військово-політичну постать С. Петлюри однією з перших в незалежній Україні. У ній використано фонди архівів ЦДАВО, а також мемуари політичних та військових діячів досліджуваного періоду [100]. Щодо наукових монографій, то варто, впершу чергу відзначити фундаментальне дослідження постаті Петлюри Сергієм Литвином, в якій він прослідковує розвиток та становлення поглядів С. Петлюри у військово-політичній сфері, а також об'єктивно розвіює радянську історіографію посилаючись на документи з ЦДАВО [88].

Українські історики дослужували різноманітні аспекти діяльності УНР й С. Петлюри зокрема. Володимир Сідак розкрив діяльність українських спецслужб періоду національно-визвольних змагань [101]. Українсько-польські відносини досліджуваного періоду проаналізовані в працях О. Я. Красівського. У них розкрита роль С. Петлюри зокрема через призму відносин із політиками Східної Галичини [81–83]. Український історик Ярослав Тинченко у своїх працях розкрив події першої російсько-української війни [107] й особливості трагічної загибелі С. Петлюри [108]. Щодо І. Срібняка, то варто вказати те, що його наукові статті ґрунтуються на висвітленні подій інтернування армії УНР та безпосередньо діяльності С. Петлюри, задля збереження високого морального духу війська армії УНР [104, 105].

Військову та політичну діяльність С. Петлюри у еміграції яскраво висвітлені в статті Валентини Піскун. Попри загальновідомі факти військово-політичної діяльності С. Петлюри, В. Піскун розповідала про реформи урядових та спеціальних структур. У своєму дослідженні, авторка використовувала широкий спектр джерельного матеріалу і наукових праць, зокрема не тільки вітчизняних авторів [96].

Про вбивство С. Петлюри в Парижі С. Шварцбардом та деталями кримінального провадження було висвітлено у статті С. Гаске, а також у спогадах М. Шаповала та щоденниках С. Єфремова [3; 44; 82]. Ними було встановлено, що вбивство не мало мети «помсти» за єврейські погроми, а цілком політично вмотивованим, спланованим убивством. Що цікаво, С. Гаске використовуючи широку джерельну базу французьких архівів, встановив, що вбивство С. Петлюри не було здійснене самим С. Шварцбардом, а було вчинене у співучасті.

Окремі аспекти досліджуваної теми проаналізовані в монографіях і статтях нашого наукового керівника професора В. Л. Комара, зокрема становище армії УНР від еміграції до Другого зимового походу в 1920–1921 рр., військово-політична співпраця Польщі і УНР у 1919–1920 рр., петлюрівська еміграція в прометеївському русі міжвоєнного періоду та інші праці, в яких розкрито діяльність С. Петлюри та еміграції УНР, яка була названа на його честь – петлюрівською [69–79].

З сучасних польських дослідників обраної теми слід відзначити фундаментальну працю Яна Яцека Брусського, присвячену діяльності Державного Центру УНР в еміграції в Польщі [120].

Підсумовуючи огляд джерел та історіографії, слід підкреслити, що використана в роботі джерельна база дозволила заповнити ті прогалини в історіографії, які ще залишалися в дослідженні військово-політичної біографії С. Петлюри.

Методологічну основу дослідження складають принципи наукової об'єктивності та історизму. У ході даного дослідження цієї теми автор використовував історичні та спеціальні загальнонаукові методи. Серед загальнонаукових методів у дипломній роботі використовувалися: методи аналізу, синтезу, узагальнення та метод структурної системи. Серед спеціальних історичних методів було застосовано методи дивергенції, історичного порівняння, синхронного аналізу та історичного огляду хронологічних проблем.

Наукова новизна дипломної роботи полягає у ґрунтовному перегляді військово-політичної спадщини Симона Петлюри й доповненні тих прогалин, які ще залишалися в історіографії проблеми. Було проаналізовано розвиток поглядів С. Петлюри, які вплинули на його військову та політичну діяльність.

Практичне значення одержаних результатів. Матеріал, який був опрацьований у ході дослідження варто використовувати при вивченні проблематики доби державотворення УНР та еміграційної діяльності Симона Петлюри. Також, практичне значення цієї роботи полягає у розвіянні деяких міфів, які були притаманні радянській історіографії.

Структура роботи дипломної роботи складається зі змісту, вступу, трьох розділів, висновків (61 с.) та списку використаних джерел (123 позиції).

РОЗДІЛ 1

ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ СИМОНА ПЕТЛЮРИ

Семен Петлюра народився й виховувався в українській православній родині. Симон Васильович Петлюра народився 22 (10) травня 1879 р. у місті Полтава на вулиці Загородній, 20. Його рід розділяється на два вектори: перший – з реєстрового козацтва, а другий – з православного духовенства. Василь Павлович, батько Симона Петлюри, був заможною людиною, він займався візникунням та був власником десятиною лісу на околицях Диканьки та кількома десятинами землі [52, с. 15]. Павло Петлюра, дідусь Симона Петлюри помер у ранньому віці. Його дружина Ганна прийняла монаший чин й закінчила життя ігуменею Тепловського монастиря поблизу Феодосії. Будучи у Полтаві, батько Василь одружився на Ользі Олександрівній, яка походила з козацького роду Марченків. У їхньому шлюбі народилося дванадцять дітей, троє з яких, померли у малолітньому віці. Малий Симон Петлюра виховувався у православному дусі та поваги до козацького роду. Разом із тим він любляв багато читати, співати у хорі та грати на скрипці [55, с. 56].

Сім'я Петлюри була наповненою культурою козацтва та православ'я, який становив наріжний камінь для української культури. Народні пісні, казки, одяг, звичаї становили її основу. В сім'ї від матері Симон Петлюра успадкував ласкавість та тягу до поетичності, а від батька – вольовитість та рішучість у своїх діях. Батько Симона Петлюри вбачав у своєму синові великий потенціал господаря, який би міг після його смерті далі займатися його справою. Проте у 13 років юний Симон Петлюра подався до школи, йдучи всупереч батьківській волі [67, с. 10–11].

У 1895 р. коли Семену Васильовичу виповнилося 16 років, він розпочав навчання у Полтавській духовній семінарії. Програма навчання була інтенсивною та вимогливою. У шестирічну програму навчання входили такі дисципліни: латинська, давньогрецька, французька мови; логіка, історія, психологія, філософія, церковні дисципліни, математика, фізика тощо [52, с.18].

Іван Рудичев, товариш, який навчався з С. Петлюрою згадував, що ніби й досі бачить малого хлопчика, в якого очі аж мерехтіли. На його обличчі завжди була щира та лагідна усмішка. С. Петлюра завжди захоплював інших своєю безпосередністю, щирістю та лагідністю. Він був хлопцем, з яким було дуже приємно розмовляти. Він мав прізвисько «мама», адже він завжди втішав засмучених від цькування семінаристів та захищав слабших від старшокурсників [4, с. 4–9].

Семінаристів виховувалися у великоруському дусі. Симон Васильович протривався намірам викладачів нав'язати йому риси відданості до самодержавної імперії «малороса». Будучи ерудованим, він засвоїв урок козацького національного спротиву з можновладцями Російської, Османської імперій та Речі Посполитої. Разом із тим, молодий семінарист поглинав літературу, яка була заборонена на той час, яка надходила на кордоні між підросійською та австрійською Україною. До прикладу «Літературно-науковий вісник» [59]. Наприкінці XVIII ст. на теренах України виникають молодіжні рухи різного роду ідеологічного спрямування, а саме націоналістичний, народницько-революційний, соціал-демократичний та драгоманівсько-федеративний [61, с. 55].

Першою в Україні партією стала Революційна українська партія (РУП), заснована 11 лютого (29 січня) 1900 р. в Харкові. Головною ціллю РУП була запекла боротьба заради політичної свободи України, яка мала б простягатися від території Карпат аж до Кавказу з подальшим об'єднанням цих територій в унітарну незалежну державу. Ідеї, які пропагували РУП вплинули на молодого амбітного Симона, саме там він зміг проявити свої лідерські здібності та зробити перший крок до світу політики [65, с. 96].

Партійну програму РУП було оголошено у промові адвоката Миколи Міхновського на партійних зборах у Харкові 18 лютого 1900 р. і вона передбачала собою збройне революційне повстання задля здобуття незалежності [53]. Ідеї, які пропагували РУП вплинули на молодого амбітного Семена. У спогадах Івана Рудичева довідуємося, що Петлюра був із тих, які

вміли консолідувати навколо себе людей та бути авторитетним. Він був людиною, яка вміла переконати людей м'якою силою, а саме тихо, лагідно, без жодних дорікань, настирливості та криків. І саме через таку безпосередність, продовжить Рудичев, вони й шли за Петлюрою [79, с. 35].

Варто відзначити, що попри великий авторитет семінариста С. Петлюри, він був і глибоко ерудованим хлопцем й дуже сміливий на свій вік, а особливо він щиро відстоював свої погляди та переконання щодо України. Це підтвердив один із семінаристів, який вчився разом з С. Петлюрою. Зокрема, Пилип Капельгородський зазначав, що в семінарії учні знали, що Симон Васильович брав участь в соціал-демократичній організації українського руху, але про це говорилося виключно пошепки [30, с. 146]. С. Петлюра, як особистість з перспективи Рудичева, був з тих людей, який міг донести інформацію без крику та агресії, у ньому було щось таке, що з легкістю притягувало інших [4, с. 12].

У 1901 р. В Полтаву приїхав Микола Віталійович Лисенко – відомий український композитор. Симон, не маючи на те дозволу з боку керівництва семінарії, переконав Миколу Лисенка послухати хор у виконанні молодих семінаристів. Після виголошення вітальної промови, хор виконав заборонену на той час кантату «Б'ють пороги». Під час виступу в зал увійшов ректор семінарії отець Іларіон. Він накинувся на молодого Симона з погрозами про його відрахування. Батько Петлюри Василь, часто возив ректора містом, він благав Іларіона пробачити сина та не відраховувати його з семінарії [61]. За споминами Василя Короліва-Старого, після розмови з батьком, ректор викликав Симона на розмову, вимагаючи пожаліти старого батька та визнати свою провину [6, с.178–179].

Важливо зрозуміти, що особистий виклик ректора-архієрея міг справити великий вплив на будь-якого молодого семінариста. Однак, Симон відмовився визнавати свою провину та займатися виключно навчанням, за що й був відрахований з семінарії, отримавши «вовчий білет», який унеможлиблював продовжити освіту [67]. У тому ж 1901 р. як С. Петлюра був відрахований, він став учасником Всеукраїнського студентського з'їзду в Полтаві. Наступного

року він зорганізував виступ семінаристів, які ставили за вимогу провести ряд змін, а саме: звільнити наглядачів, переробити програму навчання, ввести українознавчі предмети [23]. Того ж самого 1902 р. Харківську та Полтавську області на тлі селянського руху, який був під впливом агітаційної програми РУП, полтавською жандармерією було виявлено та розпочала кримінальне провадження проти С. Петлюри, який виїжджав разом зі своїми друзями-семінарстами на агітаційні виступи [61, с. 23].

Початок ХХ ст. для С. Петлюри позначився невизначеністю, адже вигнання з семінарії позбавляло його легальної можливості навчатися в жодній іншій школі. С. Петлюра перебивався репетиторством та готувався до здачі іспитів екстерном. У своїх споминах про С. Петлюру, Андрій Жук описував те, який дух панував, коли С. Петлюра приходив давати приватні уроки. Яка би родини не була, Симон завжди вмів відродити внутрішнє почуття українства та стерти нав'язаною царською пропагандою зросійщення. На підтвердження цих слів, А. Жук згадував приклад родини Виноградових: «Якось С. Петлюра взявся за навчання декількох дітей Виноградових, то всі без винятку дорослі та малеча українізувалися» [4, с. 24].

Однак, через ризик бути заарештованим, восени того ж року Симон, разом зі своїми товаришами прибув на Кубань. Там юні бунтарі знаходили собі притулок в народних школах для різних верств населення. С. Петлюра знайшов собі притулок у станиці Смоленській. У вересні 1902 р. С. Петлюра перебрався до Катеринодара, де вчителював у міському училищі та розпочав політичну діяльність. Коли колишній семінарист тікав від переслідувань царської влади та переніс революційний дух на Кубань. Саме там, С. Петлюра закликав народ згадати славу історію Козаччини, за що боролися українські козаки. Він спонукав інших задуматися, чи хотіли би наші предки, щоби ми були рабами московського самодержавства. Так С. Петлюра, закликав кубанське козацтво до відродження національної самосвідомості [18, с. 19].

У той період молодий С. Петлюра потрапив під вплив члена-кореспондента Петербурзької академії наук – Федора Андрійовича Щербини.

Молодий Симон допомагав Ф. Щербині в упорядкуванні архіву кубанського козацтва. Федір Андрійович у своїх спогадах залишив цікаві свідчення про С. Петлюру. Він зазначав, що крізь нього пройшло безліч молодих людей, які йому допомагали у дослідженнях, і до кожного він приглядався: на що здатен цей молодик та чи має він ентузіазм. Попри те, що Федір Андрійович мав 5-х підлеглих, але навіть вони дивувалися з яким запалом та ентузіазмом С. Петлюра взявся до роботи [13, с. 190]. С. Петлюра використовуючи знання історії, шукав теоретичних засобів протиставлення московському самодержавству. Особливу увагу С. Петлюра приділив матеріалам справи про «персидський бунт Чорноморців». У ньому серед усіх козаків юнак виділив саме Федора Дикуна, говорячи про нього, що він був зразком для козаків. Йому стало зрозуміло, чому саме за Ф. Дикуном пішли козаки. С. Петлюра також відзначав, що бракувало персоналії, подібної до Федора Дикуна [13, с. 191].

С. Петлюра пропрацював над архівними справами понад 2 роки. Процес дослідження доби козаччини сприяв формуванню світогляду С. Петлюри. Допомагаючи Ф. Щербині, з'явилася «Історія кубанського козачого війська». Автором цієї праці був академік Ф. А. Щербина. Попри це, не варто відкидати роль С. Петлюри в появі цієї книги. З часом Ф. Щербина охарактеризував С. Петлюру : «...попри його доброту, він був також умілим працівником. Він (С. Петлюра) з першого дня знайомства зарекомендував хорошою людиною і такою залишився й після тривалої співпраці. Ф. Щербина й надалі підтримував з С. Петлюрою найкращі відносини [31, с. 61].

Завдяки можливості ознайомитися з великою кількістю джерел та архівних справ, С. Петлюра написав першу наукову статтю пов'язану з переселенням запорожців на Кубань. Стаття була невеличкою, але в ній розкривалася доля козацтва після ліквідації Запорізької Січі [18]. Після завершення роботи із упорядкування кубанського архіву, Ф. Щербина запросив С. Петлюру на свій хутір у Джанкої. Для нього С. Петлюра залишався симпатичною, кмітливою та милою особистістю [31, с. 86].

Попри наукову діяльність молодий журналіст С. Петлюра не полишав революційну діяльність, організувавши осередок РУП на Кубані під назвою Чорноморська вільна громада. У своєму житті він організував таємну друкарню, в якій випускав агітаційні листівки. За його діяльністю пильно стежила поліція [53, с. 61]. У грудні 1902 р. С. Петлюру було арештовано за поширення антиурядових листівок. На допиті від нього добивалися відповіді, чому він мав книги та агітаційні листівки революційного характеру. С. Петлюра давав пояснення, що планував вступити до вищого навчального закладу. З метою вивчення історії, а саме історії слов'ян та історії російсько-польських відносин він збирав книги до своєї бібліотеки [25, с. 621].

У лютому 1903 р. С. Петлюра звернувся з проханням про перевід його до лікарні. Медичний огляд підтвердив, що ув'язнений С. Петлюра потребує госпіталізації. Того ж місяця, С. Петлюра вийшов на волю під пильним наглядом поліції. Важко сказати, чи посприяли звільненню впливові люди чи ні, але фактом залишається те, що С. Петлюра залишався під пильним наглядом царської поліції. З того часу у документах царської охоранки зберігся опис молодого революціонера, в якому було зазначено, його тип статури (невисокого зросту), внутрішню якість (інтелігентний) а також особливість постави (ліва нога вперед, руки попереду). Після тривалого ув'язнення С. Петлюра одержав заборону займатися педагогічною діяльністю. Місцеве українство не могло з цим змиритися і подавало апеляцію у відповідні органи про повернення С. Петлюри до вчительських обов'язків. Але старання були марними. Розпорядженням влади С. Петлюрі було заборонено займатися педагогічною діяльністю у зв'язку з його неблагонадійністю [22, с. 21].

Арешт не зупинив С. Петлюру і він продовжив політичну діяльність у РУП. Повернувшись до Києва він став впливовою та довірливою фігурою у партії й користувався особливою довірою в її лідера Миколи Порша. Згодом С. Петлюру було оголошено у загальноімперський розшук. За допомогою М. Порша йому вдалося одержати фальшиві документи. Молодий революціонер С. Петлюра близько місяця переховувався в Києві, а пізніше за

фальшивим паспортом на ім'я Святослава Тагона прибув у Львів, що знаходився у складі Австро-Угорщини. Там він зблизився з такими видатними діячами українського національного відродження як М.Грушевським, І. Франком, В. Гнатюком та іншими [25, с. 622].

На той час в Галичині були три організовані українські партії: національно-демократична, соціал-демократична та радикальна. Враховуючи відмінності політичного життя Наддніпрянщини та Галичини, С. Петлюра прагнув зрозуміти нові політичні течії і таким чином застосувати їхні методи в Наддніпрянській Україні. С. Петлюра виголосив промову на Другому з'їзді Української соціал-демократичної партії (УСДП) Галичини. У ній він зокрема наголосив, що революція, яку так довго чекали пригноблені та поневолені народи дає світлий початок нової ери. «Революційна іскра», за словами С. Петлюри, «запалить поневолену частину суспільства до протиборства за ліпшу людську долю». У промові С. Петлюра розкрив боротьбу трудящих за загальне виборче право. Цим мала зайнятися партія, яка мала об'єднати пролетарську масу із програмою соціальної демократії задля перемоги над ідейними ворогами. Варто підкреслити, що незважаючи на соціалістичні погляди у С. Петлюри звучали українські національно-державницькі вимоги [22, с. 21].

Події революції 1905 р. в Російській імперії уможливили С. Петлюрі повернення до Києва. У грудні 1905 р. він вже брав участь у Другому з'їзді РУП. На той час разом із ним тісно співпрацював Володимир Винниченко, з яким С. Петлюра неодноразово мав конфлікти в межах партійної роботи. Зокрема, у грудні 1905 р. В. Винниченко висунув свою кандидатуру в керівні органи РУП і в ультимативній формі заявив, що піде з партії, якщо його не призначать. Тоді на трибуну вийшов С. Петлюра з нищівною та послідовно критикою В. Винниченка. Він нагадав присутнім членам РУП, що В. Винниченко у травні 1905 р. покинув Київ і без обґрунтованої на те причини вирушив на південь країни, незважаючи на можливі негативні наслідки для партії. С. Петлюра викрив непослідовність переконань та поглядів

В. Винниченка. Промова С. Петлюри викликала овації присутніх, що означало необрання В. Винниченка, який образився й написав заяву про вихід з партії. Дискусії стосовно національного питання тривали цілий рік. Дмитро Антонович як фундатор РУП виголосив це питання неіснуючим, а Микола Порш став його опонентом, який відстоював потребу партії розробити власну національну платформу. С. Петлюра, беручи участь у конференції, став на бік Миколи Порша [25, с. 611].

Повертаючись до Другого з'їзду РУП, слід відзначити, що саме тоді партія змінила назву. Так утворилася Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП), членом якої став С. Петлюра. У 1906 р. він разом Прокопом Понятенком та М. Поршем прибув до Петербурга. Вони разом працювали у редакції місячника «Вільна Україна». Але, на жаль, було видано лише чотири випуски місячника. Через брак фінансування видання припинило своє існування. У липні того ж року С. Петлюра був змушений повернутися до Києва. За підтримки М. Грушевського молодий журналіст став секретарем редакції газети «Рада», яка видавалася за кошт українського мецената Євгена Чикаленка. На той час він мав значний досвід у журналістській діяльності й за потреби звертався до Є. Чикаленка за вирішенням конкретної проблеми [88, с. 321].

У другій половині 1907 р. С. Петлюра став співредактором часопису «Слово», мета якого полягала в поширенні соціал-демократичної ідеології. У цьому виданні С. Петлюра очолював різні відділи цього часопису. 5 жовтня (22 вересня) 1907 р. у газеті «Слово» була написана стаття під назвою: «Українські кафедри і український пролетаріат». У цій статті юний С. Петлюра виклав наступні тези: по-перше, свої погляди на завдання українського пролетаріату та інтелігенції. По-друге, формування розвитку суто в марксистській реальності, яка у свою чергу ґрунтувалася на засадах «Маніфесту Комуністичної Партії» К. Маркса та Ф. Енгельса. По-третє, боротьба соціалістів спрямована проти капіталістичного ладу; по-четверте, осягнувши світогляд пролетарів, буржуазія стає помічником робітничого класу

у розвитку класової свідомості і в кінцевому підсумку сама ж стає нею (з буржуазії у пролетаріат). По-п'яте у статті чітко висвітлювався світогляд наукового соціалізму [25, с. 621].

Попри те, що революція 1905–1907 рр. в Російській імперії потерпіла поразку, юний Симон Петлюра не відмовився від ідей науково соціалізму. Він і надалі залишився соціал-демократом аж до завершення своєї діяльності в УСДРП. В. Верстюк, прослідкував еволюцію поглядів С. Петлюри із завзятого революціонера соціал-демократичного напрямку до прихильника українського національно-державного. На жаль, часопис «Слово» проіснував короткий відрізок часу. Його працівники розбрелися по різних ідеологічних напрямках, що свідчило про нестійкість їх ідейних переконань, а тимчасове працевлаштування в редакції «Слова» [21, с. 322].

Восени 1908 р. С. Петлюра прибув до Петербурга на посаду бухгалтера транспортної контори. У листах Андрія Жука до С. Петлюри згадувалося, що останній влаштувався до друкованих видань «Образование» та «Мир» [19]. У Петербурзі відомий вже на той час молодий публіцист С. Петлюра відновив спілкування з Ф. Щербиною та регулярно підтримував зв'язки з кореспондентами Петербурзької Академії Наук, зокрема з Максимом Ковалевським [7]. Поступово С. Петлюра набуває рис зрілого і розсудливого політика. Ф. Щербина згадував, що коли Симон Васильович перебував у нього у гостях, він завжди приносив українські часописи чи просто заходив до нього у гості щоб обговорити тему козаччини. Що цікаво, Ф. Щербина відзначав, що «Симон Петлюра, ні на йоту не змінився, він і досі залишався енергійним, щирим та кмітливим, попри те, що він вже був зрілим та відомий у тих кругах чоловіком [13, с. 193]. Це підтверджується також у спогадах О. Лотоцького, зокрема про блискучий виступ Симона Васильовича у колі відомих митців з нагоди 50-річчя смерті видатного поета Т. Шевченка. О. Лотоцький зазначав, що «було доволі не пособі, коли на трибуну виходить молодий, невідомий публіці промовець, який мав говорити мовою, яка у російських колах

пригноблювала ся». С. Петлюру виступав без жодного рукопису в руках і умів передати свою внутрішню впевненість публіці [19, с. 262].

На час перебування у Петербурзі С. Петлюра самоусунувся від роботи в УСДРП. Тоді ж відбулася спроба зібрати з'їзд партії у Львові, але зібралася недостатня кількість делегатів. За відсутності кворуму з'їзд став приватною нарадою. С. Петлюра часто прибував до Москви у зв'язку зі службовими відрядженнями. На одній із вечірок Симон Васильович познайомиться зі своєю майбутньою дружиною – Ольгою Опанасівною Більською, яка на той час вчилася у Московському університеті. У 1910 р. вони спочатку побралися цивільним шлюбом, а у восени наступного року в них народиться єдина дитина – Леся Семенівна Петлюра. Лише у 1915 р. вони зареєстрували церковний шлюб [25, с. 603].

На той час, перебуваючи в Москві С. Петлюра зближується з відомим вченим та філологом Федором Євгеновичем Коршем. Він був одним із небагатьох, хто на час Першої Світової війни видавав статті про українське питання. Ф. Корш зацікавився українським питанням від раннього його знайомства з українською мовою, фольклором й художніми творами. Йому хотілося дізнатися про витоки українського народу та мови. Він відзначав різницю між українським та російським народом, і що вони не є одним цілим народом. Вони часто спілкувалися між собою і ці спілкування вплинули на формування світогляду С. Петлюри. Хоча Ф. Корш і не дожив до української революції, його пророчі слова щодо С. Петлюри справдилися. Він передбачив, по-перше, що ні один з однолітків та товаришів С. Петлюри не могли передбачити ту силу, яку він творитиме у час українських національно-визвольних змагань. По-друге, Ф. Корш один із перших, хто побачив яскраві лідерські здібності молодого С. Петлюри. По-третє, Ф. Корш прорік йому долю, яку він не зможе оминати – стати лідером українського народу. Можна констатувати, що перебування С. Петлюри у Москві, за словами М. Славінського, сформувало його політичне бачення, індивідуальність, власне

бачення українського націоналізму та ролі і місця Української держави на міжнародній арені [25, с. 456].

Разом із тим, великий потенціал С. Петлюри відчув не тільки академік Ф. Корш, але й члени Союзу визволення України (СВУ). Восени 1914 р. коли царські війська заповнили Львів, члени СВУ налагодили з ним контакт через Осипа Назарука з метою організації українського повстання у підросійській Україні. Але, С. Петлюра добре розумів, що українці в Російській імперії ще не дозріли до повстання проти імперської Росії. С. Петлюра у листі до О. Назарука зазначав, що український народ, який проживав на теренах самодержавної Росії не мав такого рівня національної самосвідомості, яку мали українці в Австро-Угорщині. Ті гасла та ідеї, з якими виступили українці з Австрії не можна було екстраполювати на українців в Росії. Тому С. Петлюра відмовився від участі та попросив більше його не турбувати з цього питання. С. Петлюра аргументував відмову від народного повстання не лише у невідповідності українського народу, але й його самого. Бути очільником повстання означало для нього брати велику відповідальність, а він ще був до цього неготовий й тому, не хотів спонукати народ до кровопролиття [20, с. 33].

У 1912 р. в Москві С. Петлюра розпочав роботу в журналі «Украинская жизнь» разом зі співредактором Олександром Хомичем Саліковським. Ідея започаткувати цей журнал появилася в керівництві Товариства українських поступовців (ТУП). Варто зауважити, що журнал «Украинская жизнь» з'явився тоді, коли до Москви прибув С. Петлюра. Хоча питання про ініціативу С. Петлюри заснувати журнал з метою висвітлення українського життя та згуртування українства в Російській імперії залишається відкритим [24, с. 118].

Діяльність С. Петлюри у журналі «Украинская жизнь» вплинула також на формування його політичного світогляду. С. Петлюри вважав цей журнал одним із ключових центрів української думки в Російській імперії початку ХХ ст. Саме в цей період остаточно формується свідомість та погляди С. Петлюри, як журналіста, публіциста та політичного діяча. Видання виконувало не лише інформаційну, а й мобілізаційну функцію, сприяючи

консолідації української інтелігенції та розвитку національної свідомості [19, с. 234].

На початках своєї журналістської кар'єри О. Саліковський часто критикував вузькоглядність мети українського руху, але дискусії з Сергієм Єфремовим змусили його змінити свою думку. Особливо показовими були ідейні дискусії між С. Петлюрою та О. Саліковським щодо оцінки так званого «російського лібералізму». С. Петлюра послідовно доводив, що російський лібералізм мав обмежений характер, оскільки навіть його чільні представники не визнавали повною мірою прав українського народу. Подібна позиція відповідала загальній тенденції українського руху, який дедалі більше відходив від ілюзій щодо можливості реформування імперії в інтересах національних меншин. Як підтверджують історичні дослідження, українське питання в Російській імперії залишалося маргіналізованим навіть у ліберальних колах російської інтелігенції [25, с. 621].

О. Саліковський не поділяв поглядів С. Петлюри стосовно російських лібералів. С. Петлюра стверджував, що «російський лібералізм» не є тим, яким себе виявляв на практиці, адже українське питання, для них було дуже важливим, а вони вітають ворожу силу на її теренах. Подальший розвиток подій підтвердив слушність цих оцінок. Після революційних подій 1917–1918 рр. чимало діячів, які раніше покладали надії на російський лібералізм, змушені були переглянути свої погляди. Це свідчить про глибоке розуміння С. Петлюрою політичної природи імперії та її неспроможності вирішити національне питання [88, с. 45].

Журнал «Украинская жизнь» мав не дуже стабільне фінансування, але тим не менш друкувався на постійній основі. За споминами Василя Короля-Старого, саме С. Петлюра приклав всі можливі зусилля задля того, щоби налагодити безперешкодний випуск журналу, і саме тому «С. Петлюра як вітер їде з одного краю імперії до іншого. Від Петербурга до Києва, від Полтави до Харкова, і таким чином закликає інтелігенцію для фінансування цього журналу» [13]. Участь С. Петлюри в журналі «Украинская жизнь» – з одного

боку стало позитивним явищем, адже це висунуло його в коло найвідоміших тоді фундаторів українського державотворення, а з іншого – викликало певні контroversійні думки стосовно його «русофільських настроїв». В. Винниченко зазначав, що тональність журналу мала пропагандистський характер, щоб закликати українців боротися за Росію до кінця [25, с. 656].

Водночас діяльність С. Петлюри в журналі «Украинская жизнь» мала не лише ідейну, а й практичну значущість. За свідченнями сучасників, він докладав значних зусиль для забезпечення стабільного функціонування видання, активно залучаючи фінансування та розширюючи коло авторів. Умови існування української преси в імперії були вкрай складними, що робило цей досвід особливо цінним. Сам журнал відігравав роль платформи для обговорення ключових проблем українського життя – від культури до політики, що підтверджується матеріалами українських бібліотечних і наукових установ. Разом із тим участь С. Петлюри у виданні викликала неоднозначні оцінки серед його сучасників. Зокрема, частина діячів, серед яких В. Винниченко, вбачала у позиції журналу надмірну лояльність до влади Російської імперії. Однак, сучасна історіографія розглядає цю позицію як вимушену тактичну лінію, спрямовану на збереження можливості легальної діяльності українського руху [20, с. 88].

Початок Першої світової війни у 1914 р. поставив український рух перед складним вибором. Українські землі були розділені між двома імперіями, що ускладнювало вироблення єдиної політичної стратегії. У цей період виникають різні політичні орієнтації, зокрема створення Союзу визволення України, який намагався використати міжнародну ситуацію для досягнення українських національних цілей. Засновниками СВУ були відомі на той час політичні діячі, такі як: Дмитро Донцов, який був головою союзу, Андрій Жук, Микола Залізник, Маркіян Меленевський та низка інших політичних діячів. Осереддя СВУ було розташоване у Львові. На початку діяльності СВУ політичним вектором було протистояння з Антантою, однак через великий осуд українців з

Російської імперії та можливістю застосування репресій до СВУ було проголошено нейтралітет [23, с. 266].

У такій ситуації С. Петлюра мав виразно задекларувати позицію журналу «Украинская жизнь». У цьому контексті важливе значення мав маніфест «Війна і українці», який був виданий 30 липня 1914 р. У цьому документі висвітлювалися такі важливі тези: по-перше, містився заклик до українського народу підтримати сторону Російської імперії у війні та задекларувати підтримку боронити її до кінця від всіх зовнішніх ворогів. По-друге, український народ мав заявити про себе, щоби не залишитися осторонь світових подій. Тобто, маніфест містив у собі спробу заявити про українців як про політичну спільноту та здобути для неї визнання у світі. Водночас даний маніфест акцентував на необхідності активізації українського національного руху [27, с. 67].

Аналізуючи цей документ, варто підкреслити, що маніфест був спільним документом редакції, а не був так би мовити «індивідуальним актом» С. Петлюри, як про це зазначав Д. Дорошенко [5]. Варто вказати, що Д. Дорошенко згадував, як С. Петлюра обґрунтовував необхідність маніфесту тим, що у важливий момент, коли відбувається перегляд всіх народів Російської імперії, український народ не може мовчати, адже це засвідчило б відсутність такого народу, зайняття лояльної позиції могло би надати практичні можливості для українства. Рада ТУП у висновку до своєї декларації вказала, що український народ мусить зайняти нейтральну позицію між ворогуючи блоками тобто засудила маніфест С. Петлюри [5, с. 118].

Генеральних секретар міжнародних справ УНР О. Шульгин спростував тезу про те, що С. Петлюра зайняв роялістську позицію щодо політики Російської імперії в українському питанні. У своїй статті під назвою «Симон Петлюра та українська закордонна політика» О. Шульгин зазначав, що по-перше, С. Петлюра почав говорити про закордонну політику тоді, коли про українську державу не можна й було в голос говорити, а по-друге, міжнародні уподобання Петлюри в часи революції мало чим відрізнялися від тих, що були

у 1914 р. [84, с. 172]. На підкріплення слів О. Шульгина можна додати й слова відомого публіциста М. Славінського, який зазначав, що маніфест С. Петлюри визначив вектор розвитку майбутньої України та орієнтацію на західну політичну демократію [25]. Можна зробити припущення, що декларація мала суто «формальне» значення, адже ми не знаємо про політичні мотиви, якими керувався С. Петлюра у цій ситуації. Оцінюючи його дії з погляду сьогодення, можна зрозуміти чому С. Петлюра вибрав орієнтацію на Антанту, адже на той час саме вони представляли демократичну західну цивілізацію. Варто визнати, що у цьому плані С. Петлюра відзначився своєю політичною зрілістю [6, с. 181].

Подальша діяльність С. Петлюри у роки Першої світової війни свідчить про поступове зростання його авторитету в українському політичному середовищі. У 1916 р. він розпочав службу у Всеросійському союзі земств, де займався організацією допомоги армії. Ця діяльність дала йому можливість налагодити контакти з військовими та здобути досвід організаційної роботи, що стало важливим чинником його майбутньої ролі у військовому та політичному керівництві. Своїми здобутками він стане очолювати Українську фронтову раду. Микола Юнаків, генерал армії, згадував про те, як він мав за честь познайомитися з молодим С. Петлюрою, коли він був начальником штабу. Тоді він дізнався, що С. Петлюра прибув з Мінська до штабу для організації санітарної допомоги. Генерала М. Юнакова вразив гострий розум, обізнаність запал та ентузіазм С. Петлюри [22, с. 5].

Таким чином, важливими життєвими етапами, які формували майбутній політичний портрет Симона Васильовича Петлюри, є, по-перше, його навчання у духовній семінарії. Навчання у семінарії створили можливість С. Петлюрі ознайомитися та брати участь в діяльності українських політичних партій, в яких С. Петлюра вбачав надію на звільнення від імперського царського ярма. По-друге, діяльність під опікою Ф. Щербини забезпечила С. Петлюрі всі необхідні умови задля ознайомлення з історією козацтва та історією України. По-третє, його публіцистична та журналістська діяльність у різних часописах,

тижневиках, журналах обумовлять залучення тодішньої української діаспори та загалом українства в цілому до консолідації та створенню сприятливих умов для формування українського військового руху. Ці три етапи створили всі необхідні передумови для того, аби С. Петлюра розпочав свою військово-політичний шлях.

РОЗДІЛ 2

ДІЯЛЬНІСТЬ С. ПЕТЛЮРИ В ЧАСИ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ

У час українських національно-визвольних змагань С. Петлюра одразу прибув до Києва, щоби взяти участь у початках українського державотворення. С. Петлюра постійно перебував у вирі політичних подій в Україні: на з'їздах, виступах та засіданнях. Попри активну політичну діяльність С. Петлюра почав вкладати більше сил у побудові української армії. І у цьому його революційному дусі залишалася одна із найважливіших цілей – створити українську армію й збудувати Українську державу [25, с. 421].

1(14) березня 1917 р. було видано наказ №1 Петроградської ради робітників і солдатських депутатів, який розпочав поділ солдатів та високопосадовий офіцерський склад за національністю. Діяльність у такому напрямку проводив С. Петлюра, перебуваючи тоді на білоруських землях, а у Києві подібну роботу вів Микола Міхновський. 22 березня 1917 р. М. Міхновський створив Українську установчу військову раду, на якій вирішено створити Клуб ім. Павла Полуботка. На одній із сесій ради прийнято рішення про негайне створення української армії, без якої неможлива незалежність України. На думку В. Верстюка, високопосадові обличчя Української Центральної Ради (УЦР) побачить у М. Міхновському та його Клубі небезпечного конкурента, попри те, що його створення мало виключно культурно-просвітницький характер [40, с. 162–163]. Як зазначено у спогадах, соціаліст за переконаннями – М. Грушевський не сприймав політичних поглядів М. Міхновського, його самостійницького повстанського світогляду, що міг призвести до військового перевороту [1, с.109–110]. Більшість лідерів УЦР, зокрема Володимир Винниченко, Михайло Грушевський та інші вбачали у М. Міхновському потенційну загрозу й віддавали перевагу С. Петлюрі в організації військової справи на початку квітня 1917 р. [45, с. 84–85].

18 (5) травня 1917 р. розпочав роботу I-й Військовий з'їзд, на якому стався конфлікт стосовно його керівних органів. Під час тривалих перемовин та суперечок на з'їзді прийняли альтернативне рішення: утворити президію, яка

почергово буде вести засідання, до якої обрали: С. Петлюру, М. Міхновського, В. Винниченка та С. Письменного [19, с. 34].

На час І-го Військового з'їзду С. Петлюра потрапив у надзвичайно делікатну ситуацію: адже з одного боку, він, як людина, яку підтримувала Рада, протидіяв надзвичайно популярному делегату М. Міхновському, а з іншого – він схилив вище керівництво Центральної Ради, а саме В. Винниченка та М. Грушевського до рішучих дій супроти інтересам Петроградської ради та Тимчасового уряду. Тобто, він став посередником між упереджено налаштованими делегатами й нерішучою та обережною політикою М. Грушевського [25, с. 423].

Про вміння С. Петлюри блискуче виступати на трибуні зазначив очевидець з'їзду Володимир Кедровський. Він зокрема зазначав, що С. Петлюра був із тих людей, які щиро та глибоко вірили у ті ідеї, які він пропагував і в цьому був неперевершеним. Лише невеличка розмова з ним просочувала співрозмовника його харизмою, і тому В. Кедровський вважав, що саме це зробило його організатором української армії [32, с. 132]. М. Ковалевський інтерпретуючи події І-го Військового з'їзду дійшов до висновку, що С. Петлюра був найбільш підходящим кандидатом, для головування на з'їзді, адже він поєднував у собі безмежну вірність українській справі та глибоке почуття патріотизму [5, с. 319].

Варто відзначити, що С. Петлюра також зумів порозумітися з В. Винниченком, який як переконаний марксист відстоював ідею створення народної поліції, замість утворення формування українського війська. 25 (12) квітня 1917 р. була видана стаття під назвою: «Український мілітаризм», у ній В. Винниченко зазначав, що потрібно виділити українську частину в окрему групу та збудувати українське народне військо. Так, В. Винниченко попри сприйняття ідей марксизму дійшов до висновку, що УЦР повинна українізувати та створити власні збройні сили [75, с. 44].

19 травня 1917 р. І-му Військовому з'їзді С. Петлюра виголосив доповідь «Про українізацію війська», яка закликала до українізації війська. А 21 травня

1917 р. Український військовий генеральний комітет (УГВК) зайнявся українізацією військових, які перебували у підрозділах російської армії. На час роботи з'їзду С. Петлюра зарекомендував себе як оратор, людини, яка вміла знайти вихід з будь-якого скрутного становища та бути хорошим керівником, а тому на з'їзді його обрали головою УГВК. Як згодом зазначатиме у своїх спогадах Д. Дорошенко, коли С. Петлюра стане очільником УГВК всі справи будуть по суті підпорядковані тільки йому [5, с. 56].

II-й Всеукраїнський військовий з'їзд відбувся 17 червня 1917 р. Спочатку він планувався скликатися на десять днів пізніше, але так, як була небезпека негативної реакції Всеросійського військового з'їзду – його відкрили на десять днів раніше. З'їзд відкрив С. Петлюра, від імені голови УГВК. Варто відзначити, що С. Петлюра вже тоді користувався великою пошаною серед військових чинів. У перший день роботи II-го військового з'їзду було проголошено, що український народ, як і інші народи має право народні зібрання [19]. Під час II-го військового з'їзду делегати виступали з вимогою негайного проголошення самостійності України. На що Симон Петлюра, Михайло Грушевський та Володимир Винниченко переконували делегатів не форсувати події [53, с. 217].

Кульмінацією II-го Військового з'їзду став I-й Універсал ЦР від 10 червня 1917 р., яким проголошувалася автономність України, а також створення Генерального секретаріату, який очолив С. Петлюра на посаді Генерального секретаря з військових справ. По-друге, було доручено УГВК пришвидшити процес українізації війська. С. Петлюра розпочав реалізацію цих намірів, шляхом створення 8-х відділів: організаційного, мобілізаційного, агітаційно-просвітнього, спеціальної служби, медичний, відділ із надання правової консультації, канцелярії та інспекторського відділу [34, с. 276–277]. Володимир Кедровський тоді зокрема відзначав, що відділи очолювали кваліфіковані військові, які мали різноманітний фах, чи то інженери, чи то льотчики й т. д. [32, с. 188].

16 червня 1917 р. було проголошено декларацію Генерального Секретаріату УНР, що викликало побоювання петроградського уряду, через підрив цілісності армії. С. Петлюра брав участь в перемовинах з Тимчасовим урядом, узгоджуючи уповноваження Генерального Секретаріату [38, с. 159]. Кульмінацією цих перемовин стало підписання 3 липня 1917 р. спільної декларації, в якій зазначалося, що Тимчасовий уряд визначатиме склад Генерального Секретаріату. Паралельно із цим, Центральна рада проголосила II-й Універсал, який був компромісом з Тимчасовим урядом. В ньому зазначалося, що Центральна Рада відмовляється від намірів реалізації автономії, а питання українізації війська перейшло у повноваження Тимчасового уряду. Це означало втрату реальних повноважень для С. Петлюри та УГВК [15, с. 29].

Кульмінацією вище зазначених подій, став збройний виступ Українського військового клубу імені гетьмана Павла Полуботка (полуботківців). Історик Сергій Литвин, досліджуючи архівні справи, зробив висновок: По-перше, 21 червня прибула делегація для перемовин з полуботківцями, в якій перебував С. Петлюра, по-друге, С. Петлюра, вимагав від полуботківців не створювати анархії та не перешкоджати реалізації формування війська. По-третє, С. Петлюра доповів на засіданні Ради, що полуботківцям було висунуто попередження у разі вчинення спротиву реалізації плану зі створення українського війська. По-четверте, через військові поразки на фронті та проголошення II-го Універсалу Центральною Радою змусило полуботківців виступити зі зброєю в руках [88, с. 79–80].

Такі настрої не імпонували ЦР та Секретаріату, адже вважалося, що вони перешкоджають українській революції. 8 липня 1917 р. у наступному раунді перемовин між Секретаріатом та полуботківцями було досягнуто компромісу, згідно з яким полк імені Полуботка відправлявся на фронт. Реалізація постанови була досягнута 14 липня 1917 р. С. Петлюра та члени УГВК усвідомлювали трагічність події, якби полуботківці тоді не склали б зброю. Варто підкреслити, що С. Петлюра пильнував за тим, щоби утримувати контроль над розбудовою української армії, адже інших альтернатив для нього

просто не було. Як тоді згадував член СВУ А. Жук не маючи симпатії до С. Петлюри все ж відзначив, що для реалізації планів, потребувала максимальної обережності, щоби влада Тимчасового уряду нічого не запідозрила, такої слухної тактики, як зазначав А. Жук, дотримувався С. Петлюра [4, с. 100–101]. Подібну думку відстоював також Микола Юнаків, вказуючи, що він дотримувався поступового, неквапливого процесу українізації армії і збройний конфлікт з росіянами не міг тоді закінчитися перемогою українців [22, с. 6].

6 липня 1917 р. С. Петлюра на засіданні Центральної Ради відстоював ідею переходу української армії на принцип національно-територіального комплектування. Аргументацію стало те, що українське військо зможе придушити в самому зародку контрреволюційні настрої, які могли б відбутися на території Тимчасового уряду [20; 21]. Стосовно цього В. Кедровський зазначав, що політика Ради було залежала від інтересів Петрограда, а відповідно це спричиняло розчаруванню та занепаду потенціалу військового руху в Україні [10, с. 245].

25 серпня 1917 р. генерал Лавр Корнілов розпочинає реалізацію військового перевороту, направивши на Петроград військовий контингент. Увечері 27 серпня у Києві на засіданні було створено «комітети охорони революції». С. Петлюра направив телеграму, в якій закликав українські військові частини не ставати на бік генерала Л. Корнілова, а допомогти вистояти Тимчасовому уряду будь-яким способом. 1 вересня Корніловський заколот був ліквідований, адже він не знайшов широкої підтримки серед військових. 31 серпня 1917 р. С. Петлюра надіслав таємного листа до Генерального Секретаріату. С. Литвин з цього приводу зазначив, що у ньому С. Петлюра запропонував створити орган, який би займався боротьбою з контрреволюцією [61, с. 345]. 4 вересня 1917 р. Генеральний Секретаріат, вислухавши доповідь С. Петлюри дійшов висновку, що такий орган варто утворити у підзвітності до секретаріату внутрішніх справ. Питання реалізації

цього проєкту залишався відкритим, адже не відомо, чи був він підтриманий рішеннями уряду [25, с. 423].

20 жовтня 1917 р. було скликано III-й Всеукраїнський військовий з'їзд. Стосовно самого з'їзду існують безліч суперечок серед істориків. Сергій Литвин, спираючись на архівні дані, вважає, що С. Петлюра був присутнім на військовому з'їзді, але вже не обіймав посаду голови [88, с. 238]. На військовому з'їзді було досягнуто низки рішень: по-перше, українізовані військові частини мусять перевести на Південно-Західний фронт з подальшим виведенням з території України російські військові частини, а по-друге, було досягнуто переведення на національно-територіальний принцип українського війська. У своїх спогадах С. Петлюра вказував, що під час виступу на трибуні, представники самостійництва намагалися зірвати його виступ, шляхом постійних вигуків [19, с. 111].

Варто підкреслити, що у період функціонування військового з'їзду до влади у Петрограді приходять більшовики. 25 жовтня 1917 р. С. Петлюра виступаючи на засіданні Малої Ради відправив відомості про ці події. Що цікаво, військовий з'їзд не засудив більшовицький переворот, а стосовно нього не вживалося жодних заходів, щоби зупинити перебіг подій [45, с. 165]. За наказом С. Петлюри, комісар Північного фронту, разом з українським військом мусив спинити більшовиків, які вже були на околицях Петрограда [18, с. 87].

Події більшовицького перевороту жовтня 1917 р. викликав хвилю антивоєнних настроїв, які охоплювали широке коло військових, у тому числі українських. Через неконтрольованість ситуації Тимчасовий уряд пішов на поступки стосовно українізації. Щоби підтримати внутрішній правопорядок та не допустити виникнення анархії було сформовано Вільне козацтво [67, с. 34]. Генеральний Секретаріат намагався підпорядкувати собі Рух Вільного козацтва, однак спроба була невдалою. З'їзд відбувся під впливом самостійницьких сил, а обрання Павла Скоропадського отаманом Вільного козацтва, відштовхнуло ЦР від організації цього руху [24, с. 54]. Легалізація військового руху знайшла відображення у статуті Вільного козацтва, який був виданий 21 листопада

1917 р. за підтримки С. Петлюри. Козацтво ставило перед собою мету боротьбу з анархією та була підзвітне органам місцевого самоврядування [88, с. 135].

Більшовики шляхом створення революційного комітету, мали на меті захопити Київ, а між 28 та 29 жовтня дійшло до збройних сутичок. 31 жовтня С. Петлюра видав наказ зайняти найважливіші урядові споруди Києва військовим частинам на чолі з Січовими Стрільцями, українізованими частинами та із загонами Вільного козацтва. Так Київ опинився в руках Центральної Ради. Опісля вищезазначених подій, С. Петлюра зрозумів, що здобути незалежність від російського більшовизму можна лише збройним шляхом, а тому 31 жовтня Центральна Рада видала постанову, в якій С. Петлюра призначався на посаду Генерального секретаря з військових справ. 7 листопада 1917 р. опираючись на рішення III-го Військового з'їзду Центральна Рада видає III-й Універсал, в якому проголошується утворення Української Народної Республіки (УНР), яка ґрунтувалася на основах автономії. Де-юре Універсал проголошував суверенність УНР та узаконював діяльність секретаря військових справ [83, с. 56].

4 (17) грудня 1917 р. був висунутий ультиматум Ради народних комісарів під назвою: «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради». В. Ленін втручався у внутрішні справи УНР, вимагаючи не допускати військовий контингент, який повертатися на Донщину та інші регіони, які були «ворожі» до РНК. У маніфесті також вимагалось припинити роззброєння більшовицького війська на теренах України. 7 (20) грудня 1917 р. уряд УНР надіслав підписаний В. Винниченком та С. Петлюрою відповідь з вимогою не втручатися у внутрішні справи УНР. С. Петлюра мав на меті відправити назад донське, кубанське та уральське козацтво. Це робилося не лише через потенційну нестабільність, яку вони могли викликати, але й через те, що вони зможуть дати опір більшовикам. Цю відповідь з обуренням зустрів В. Винниченко, який вірив, що з більшовиками можна домовитися. Він опускав з поля зору те, що більшовики використовували переговорний процес, як формальність, щоби підготуватися до військової кампанії проти УНР [2, с. 55].

Саме тому С. Петлюра в грудні 1917 р. намагався зміцнити офіцерський склад української армії. Зокрема, на службу до лав УНР прийшли генерали Щербачов та Володченко, адмірал, Чорноморського флоту Немітц, Єльчанінов та інші [61, с. 33]. 15 грудня 1917 р. С. Петлюра на засіданні висунув питання про остаточне зайняття позиції стосовно більшовицького уряду, адже на той час вони зайняли вже місто Харків [28, с. 98].

18 грудня 1917 р. С. Петлюра подав у відставку, а йому на зміну став М. Порш. Дослідник армії УНР Віктор Голубко припускає, що основними передумовами відставки С. Петлюри стали як раз затвердження «Статуту Української Народної Армії» та наклепи з боку В. Винниченка та колег-соціалістів, що він перевищив свої повноваження [54, с. 55]. Після відставок у грудні 1917 р. та січні 1918 р. С. Петлюра не займав жодної державної чи військової посади, а отже нести відповідальність за поразки на фронті він не міг. Д. Дорошенко звинувачував С. Петлюру у розформуванні Першого Українського корпусу та усунення Павла Скоропадського з поста командира [2, с. 276]. Однак, у своїх мемуарах П. Скоропадський зазначав, що самовільно подав у відставку і передав повноваження Гандзюкові [9, с. 49].

На початку січня 1918 р. за власною ініціативою С. Петлюра розгорнув формування Гайдамацького коша Слобідської України. Штаб знаходився на вулиці Фундуклеївській міста Києва. Кіш мав таку назву через мету, яку він собі ставив – звільнити Харків від більшовицької окупації. М. Чеботарів спонукав С. Петлюру повернутися до військової справи, у своїх спогадах він зазначав, що тривалий час намагався його переконати, він погодився, але настоював на відповідному розпорядженні про призначення його отаманом коша [12, с. 266]. Під час формування коша виникли фінансові проблеми. У листі С. Петлюри до генерала О. Удовиченка, перший говорив про те, що заздрість та підозрілість партії унеможлиблювала формування Гайдамацького коша [6, с. 516]. Перший бойовий вихід Гайдамацький коша був у боях під Полтавою. С. Петлюра завжди отримував доповіді від Волоха і на їх основі

формува відповідні рішення. Так було сформовано курінь Чорних гайдамаків [58, с. 234].

16 січня 1918 р. С. Петлюра з Гайдамацьким кошем прибули на станцію Бобрик. Варто підкреслити, що жодна з частин С. Петлюри, які йому підпорядковувалися не брали безпосередньої участі в бою під Крутами. 19 січня С. Петлюра з військами відходить до Києва, з метою придушення повстання які зробили більшовики на заводі «Арсенал» [75, с. 175]. Варто зазначити, що саме війська під приводом С. Петлюри відіграли ключову роль у придушенні повстання робітників заводу «Арсенал» та стали вирішальними у подальшій долі оборони Києва від більшовиків. Ймовірно, що повстання відбулося з декількох причин, по-перше, як зазначав Олег Підгайний, на заводі «Арсенал» працювало приблизно 4 тис. робітників, які не були українцями, а були вихідцями з Петрограда та Москви. Російські робітники сприймали українську владу як ворожу. По-друге, повстання підтримував більшовицький Раднарком [89, с. 408–410].

21 січня 1918 р. був здійснений штурм заводу «Арсенал» під керівництвом С. Петлюри. Тодішні учасники змальовували ці події. Марущенко-Богданівський оповідав, що С. Петлюра у вирі бойових дій, вийшов у простій сірій військовій формі та зі зброєю в руках, підбадьорюючи гайдамаків [60, с. 21]. Зенон Стефанів згадував, коли гарматники обстрілювали завод «Арсенал», деякі з них зазнали поранення, а С. Петлюра разом з його начальником штабу надавали медичну допомогу пораненим юнакам [74, с. 77]. Генерал Володимир Сальський описуючи ті події зазначав що С. Петлюра неодноразово ставав у бойову шеренгу поруч зі звичайними козаками [67, с. 7].

Придушити повстання вдалося аж приблизно до 3 год. ночі. С. Петлюра, за спогадами Всеволода Петріва, категорично заборонив розстрілювати арсеналівців, аргументуючи тим, що ці люди не зі свідомої волі так чинили. С. Петлюра пригрозив, що якщо хтось захоче їх розстріляти, то в першу чергу повинні вистрілити у нього [8, с. 124]. За підрахунками історика Ярослава

Тинченка українські війська у бою за «Арсенал» втрати приблизно до 1950 військових, 15 гармат та 1 броньовик [75, с. 297].

Одразу після придушення повстання С. Петлюра з військами увійшли до Києва, готуючись до його оборони. Варто відразу вказати на те, що С. Петлюра не командував всіма військами, які знаходилися в районі Києва. В його підпорядкуванні були лише солдати, які долучилися до Гайдамацького коша. Підтвердження цьому слугує спогад Всеволода Петріва, який згадував, як С. Петлюра відхилив пропозицію перебрати на себе керівництво організації оборони міста, аргументуючи це тим, що він взяв і так занадто багато відповідальності та не має сильного бажання бути причетним до помилок влади [8, с. 134]. Українським військам таки вдалося відстояти Київ 1 березня 1918 р., але в подальших бойових діях проти більшовиків С. Петлюра не брав участі. Адже уряд УНР, проголосивши спочатку Четвертий Універсал, розпочали перемовини з Німецьким урядом, а згодом підписали Берестейський мирний договір, який надав військову підтримку УНР[41]. Королів-Старий згадував С. Петлюру, який говорив, що попри те, що ми повернули Київ, але ми знову не господарі у своєму домі [52, с. 27].

З того моменту, С. Петлюру можливо усунули від військових справ на прохання німецького уряду, адже другі вбачали в ньому гіпотетичну небезпеку. Але С. Петлюра не полишив український військовий рух, а тому повернувся до своєї царини – публіцистики, публікуючи статті, рецензії до військових видань того часу [68, с. 36].

29 квітня 1918 р. Павло Скоропадський прийшов до влади шляхом державного перевороту за підтримки Німеччини [56, с. 183]. Він запропонував С. Петлюрі обійняти державну посаду в гетьманському уряді, але той відмовився [9, с. 203]. Варто підкреслити, що на час гетьманату, С. Петлюра був палким опозиціонером і, перебуваючи на посаді голови Всеукраїнського союзу земств, надсилав різні відозви із протестом щодо політики німців та безпосередньо до самого П. Скоропадського [56, с. 189–190]. 27 липня 1918 р. С. Петлюру було заарештовано, причиною цього стали дані німецьких

військових про зв'язки С. Петлюри з представниками Антанти та страх гетьманського оточення у потенційній загрозі, яку міг викликати С. Петлюра [88, с. 190].

Лише 12 листопада 1918 р. С. Петлюра вийшов із в'язниці та відразу прибув до війська вже як член Директорії [9, с. 380]. 15 листопада С. Петлюра разом з Олександра Осецьким видає універсал у якому закликає до повалення гетьманату П. Скоропадського. Для реалізації цих планів Директорія оголосила мобілізацію та реформувала Січовий та Чорноморські курені – у дивізію. 3 грудня 1918 р., утворюється Осадний Корпус, який був під керівництвом Є. Коновальця. Вже 12 грудня Директорія розпочинає захоплення Києва, яка тривала 3 дні, а вже 14 грудня того ж року П. Скоропадський був відсторонений від влади і таємно втік до Німеччини [55, с. 193–195].

19 грудня 1918 р. С. Петлюра прибув до Києва, якого за спогадами Христюка зустрічали як героя, який сприяв визволенню з ярма гетьманства [82, с. 13]. На початку своєї діяльності Директорія скасувала деякі закони Гетьманату, відновлює земельну реформу, профспілки, тощо. 26 грудня 1918 р. Директорією видається Декларація, яка по суті, встановлювала конституційний лад держави, розподіленням кожному відповідному органу гілку влади [33, с. 100]. Вже з 28 грудня, за підписом С. Петлюри, Макаренка та В. Винниченка видається «Звернення до народів всього світу та їх урядів», в якій було висловлено сподівання, що іноземні уряди посприяють Директорії вибудувати свою незалежність. Однак, на жаль, це звернення не виправдало жодних очікувань. Велике випробування спіткало уряд УНР коли розпочалася друга російсько-українська війна у грудні 1918 р. Тодішній уряд оголосив війну більшовицькій Росії лише січні 1918 р. [56, с. 225]

Трудовий Конгрес, як орган, законодавчої гілки влади, видав «Універсал Трудового Конгресу», який мав конституційну природу, окресливши функції кожної з трьох гілок влади, але найважливіше Універсал наголошував стати до зброї та долучатися до лав війська. На Конгресі С. Петлюра підкріпив

Універсал промовою у якій підкреслив, що для миру в державі потрібна сильна армія, яка може дати гідну відсіч загарбникам [42, с. 53].

22 січня 1919 р. був проголошений Акт злуки УНР та ЗУНР. Попри юридичний факт злуки, фактичної соборності тоді не відбулося. У листі С. Петлюри до Гуменюка перший визнав, що якби у них була спільна воля та бачення на проблему, тоді б ідея Соборної України могла б втілитися. Причиною невдачі злуки стали зовнішні обставини, адже уряд ЗУНР воював з польськими військами, а УНР – з більшовицькими, а також і внутрішні – внутрішньополітичні розбіжності стосовно державного ладу та керівництва, що спричинило розколи у партіях [35, с. 451–452].

5 лютого 1919 р. Київ був захоплений більшовиками, це змусило уряд УНР переміститися до Вінниці. Тодішня ситуація дійшла до такої крайньої межі, що М. Шаповал, М. С. Грушевський та В. Винниченко, втративши всякі сподівання подали у відставку та емігрували за кордон. В знак цього 11 лютого С. Петлюра вийшов з УСДП, попри своє соціалістичне бачення. Він обрав у першу чергу бути відданим ідеї вільної та незалежної України [35, с. 228].

Вже з того часу, С. Петлюра перебирає на себе владу та стає Головою Директорії. 13 лютого був призначений новий уряд, який розпочав перемовини з Антантою у сподіванні отримати допомогу у боротьбі з більшовиками. Однак, на жаль, це не дало ніяких позитивних результатів. Причиною стало, по-перше, ставлення Антанти до України, як до «сепаратистів», адже політичні кола, ще були прихильниками до більшовицької Росії, а по-друге, вони вважали минулі домовленості УНР та Німеччини змовницькими [56, с. 241]. Ситуація на фронті погіршувалася, міжнародна ізоляція та внутрішньопартійні розбіжності спонукали С. Петлюрц порозумітися із представниками лівих та правих партій і скоректувати політичний курс Директорії, який втілювався у Декларації від 12 квітня 1918 р. Документ ставив своїм завданням продовжувати боротьбу із загарбниками та порозумітися із ЗО УНР, але, на жаль, воно не викликало бажаного результату, а навпаки створила ще більшу розбіжність між партіями [там само, с. 248].

29 квітня 1918 р. за сприянням правих сил, було здійснено спробу державного перевороту, підбурюючи для цього отамана Оскілка, який мав заарештувати весь уряд разом С. Петлюрою та розстріляти його. Про це зазначав у своїх мемуарах Борис Мартос [59, с.18–20]. Але заколот не знайшов прибічників, отаман Оскілко своєю втечею в Польщу погіршив ситуацію на фронті, з якої скористалися поляки. Складна ситуація для армії та уряду УНР з кожним днем погіршувалася і спонукала С. Петлюру зосередити владу у своїх руках. Саме тому Кабінет народних міністрів ухвалив «Закон про склад Директорії Української Народної Республіки» від 7 травня 1919 р. З цього нормативного акта основним передбачалося, що постанови та накази повинні містити підпис Головного Отамана та при необхідності зміни персонального складу уряду, необхідні три підписи у тому числі підпис С. Петлюри, як Головного Отамана [30, с. 23].

9 червня 1919 р. за сприяння правих сил було здійснено повторну спробу державного перевороту під керівництвом П. Болбочана. Але, як і попередній заколот, він не знайшов прибічників і був придушений в зародку. За це П. Болбочан був розстріляний [59, с. 62]. Варто підкреслити, що із цього моменту, безліч політичних діячів того часу в особі Шаповала, Томашівського, Винниченка і багатьох інших звинувачували С. Петлюру в диктатурі, яку він собі перебрав, одні з них вважали, що у Директорії чинилося свавілля (С. Томашівський), а з інших міркувань, що С. Петлюра беззаконно узурпував владу через військову потугу [77, с. 44; 51, с. 261]. Такі звинувачення були більш емоційними, ніж дійсно передбачали розуміння тієї ситуації яка складалася, щоби спростувати ці тези, варто згадати спогади О. Удовиченка, який пропонував С. Петлюрі розігнати військом опозицію в Кам'янці, на що останній категорично заперечив [79, с. 84]. Варто також згадати, що на травень 1919 р. був виданий закон про державну інспекцію, у якій створювався інститут інспекторату. У законі надавалися широкі повноваження інспекторам, які були зобов'язані припиняти незаконні розпорядження та накази з боку військового

керівництва, вимагати звіти та ряд інших повноважень. Такий нормативний акт фактично та юридично унеможлиблював створення диктатури [56, с. 256].

На час серпня 1919 р. С. Петлюра видав відозву про подальшу політику уряду УНР, а також було змінено уряд прем'єра Мартоса. Причина цьому став тиск правих політичних кіл та намір налагодити відносини з Є. Петрушевичем. У вересні 1919 р. був укладений прелімінарний договір про перемир'я між УНР та Польщею строком на місяць. Тоді С. Петлюра ставив собі декілька завдань: перше, роздобути зброю, а друге – повернути військовополонених. Однак перше завдання не реалізувалося внаслідок того, що Антанта мала на меті утворити спільний фронт Ю. Пілсудського та А. Денікіна у боротьбі з більшовиками [88, с. 345].

Події травня 1919 р. ставило уряд УНР у безвихідне становище. Приходилося вести перемовини з поляками про мирний договір без участі третіх країн. Сприятливий ґрунт для перемовини створила дуже проросійська орієнтація Антанти, адже остання мала на меті відновити імперську Росію. І. Нагаєвський зазначає, що десь у липні Ю. Пілсудський налагодив зв'язок з С. Петлюрою за посередництвом свого спеціального [63, с. 308–309].

Перший зимовий похід розпочався 6 грудня 1919 р. в умовах критичного становища Армії УНР, яка опинилася в оточенні більшовицьких, білогвардійських і польських військ, а також зазнавала значних втрат від епідемії тифу. У таких обставинах командування було змушене відмовитися від традиційної війни та перейти до рейдової, партизанської тактики. Похід мав характер глибокого рейду по тилах ворога і здійснювався під командуванням генерала Михайла Омеляновича-Павленка. Його головною метою було збереження боєздатності армії та підтримання присутності української державності на власній території. Українські війська діяли невеликими мобільними групами, уникаючи великих зіткнень і водночас завдаючи ударів по противнику [17, с. 67].

Важливу роль у підготовці та проведенні походу відіграв С. Петлюра як Головний отаман. Саме він санкціонував проведення операції та визначив її

стратегічну мету. Під час походу С. Петлюра підтримував зв'язок із військами та віддавав накази, зокрема у квітні 1920 р. саме за його розпорядженням частини Армії УНР почали рух на захід для з'єднання з союзниками [17, с. 66]. Водночас як зазначають джерела, у цей період він перебував поза основними бойовими діями, виконуючи функції політичного та стратегічного керівника [20, с. 33].

В поході українські війська пройшли понад 2 тис. 500 км, провели десятки боїв і змогли зберегти організовану структуру армії. У травні 1920 р. похід завершився з'єднанням із польськими військами, що створило передумови для подальшого спільного наступу на Київ. Отже, Перший зимовий похід став не лише способом врятувати Армію УНР від знищення, а й важливим етапом збереження української державності. Він продемонстрував ефективність маневрової війни та водночас засвідчив, що без зовнішньої підтримки УНР не могла змінити перебіг війни [88, с. 237].

У грудні 1919 р. С. Петлюра разом з генералом М. Юнаковим прибув до Варшави на аудієнцію до Начальника держави Ю. Пілсудського. Вони розмовляли без сторонніх осіб й обговорювали питання, які мали характер подальшого розвитку армії УНР, польсько-українських відносин та небезпеки з боку більшовиків. Від моменту прибуття до Варшави, С. Петлюра стежив за діяльністю дипломатів УНР [35, с. 112]. Зустріч з Ю. Пілсудським не була випадковою, адже встановлювала співпрацю й підтверджувала наявність спільного вектору щодо боротьби з більшовиками. Перемовини між С. Петлюрою та Ю. Пілсудським припали на вкрай непростий час. Уряд УНР перебував у екзилі. Українська армія була виснаженою, а міжнародна підтримка була обмеженою. Водночас польське керівництво вбачало у своїй допомозі С. Петлюрі наміри створення української держави, як буферної зони на протипагу більшовицькій Росії. У результаті кількомісячних перемовин Польща зобов'язалася визнати УНР і Директорію на чолі з Головним отаманом Армії УНР С. Петлюрою. Натомість українська сторона погоджувалась на передачу Східної Галичини та Західної Волині під контроль Польщі. Крім

політичної угоди, був й затверджений військовий план для боротьби з більшовицькою навалою [76, с. 124].

Після підписання Варшавського договору 25 квітня 1920 р. польські та українські війська розпочали наступ, що дозволило їм тимчасово закріпитися в Києві. Перемовини були вимушеним кроком, але стратегічним з позиції уряду УНР, спрямованим на збереження української державності в умовах майже цілковитої міжнародної ізоляції та військової поразки. Дата спільної військової операції Ю. Пілсудського та С. Петлюри припала на травень 1920 р. після укладеного Варшавського договору в квітні 1920 р. Попри співпрацю С. Петлюри та Ю. Пілсудського Київська операція була невдалою. Червона армія розпочала контрнаступ і вже влітку 1920 р. польсько-українські війська вимушено відступили. Подальші бої вже відбувалися на території Польщі, де в серпні 1920 р. Військо польське провело вирішальний бій під Варшавою. У результаті битви більшовицький наступ був зупинений. Попри цю перемогу, становище УНР було критичним. Польща, виснажена війною вирішила розпочати перемовини з радянською Росією без участі української сторони. У березні 1921 р. за Ризьким договором відбувся поділ українських земель між Польщею і більшовицькою Росією. До Польщі відійшли Східна Галичина, Західна Волинь, Західне Полісся. Більшовицька Росія загарбала центральну Україну разом з Києвом, Поділля, Наддніпрянщину, східні та південні території України [33, с. 223].

Для УНР – це означало втрату перспектив відновлення української державності. Уряд УНР разом із С. Петлюрою прийняв рішення про Другий зимовий похід. Цей похід став останньою спробою для відсічі більшовикам. Мета походу передбачала розгортання антибільшовицького повстання на території окупованої радянськими військами України [59, с. 67]. Командував операцією генерал Юрко Тютюнник. Було сформовано кілька груп (Волинську, Подільську та Бессарабську), які мали перейти кордон і діяти в тилу більшовиків. Найчисельнішою була Волинська група, яка й відіграла провідну роль у поході [26, с. 76]. План передбачав стрімке просування територією

України й налагодження контактів із місцевими повстанцями для утворення широкого антирадянського руху [26, с. 176]. Однак, бажаного результату операція так й не досягла. Населення, втомлене попередніми війнами, не підняло масового повстання, а радянський окупаційний режим вже встиг встановити сильний контроль над територією [8, с. 41].

Роль С. Петлюри, як головного отамана армії УНР й голови Директорії УНР у цих подіях була передусім політичною. С. Петлюра підтримав й водночас санкціонував проведення походу, сподіваючись на відновлення національно-визвольної боротьби. Водночас він не брав безпосередньої участі в Зимовому поході, оскільки перебував в еміграції. Його стратегія полягала в тому, щоб використати похід для збурення загального повстання в Україні. Голова Директорії УНР намагався привернути увагу міжнародної спільноти до українського питання [41, с. 69]. Отже, поразка Другого зимового походу стала завершенням збройного етапу Української революції 1917–1921 рр. Однак, діяльність С. Петлюри на цьому не припинилася. Він продовжив очолювати уряд УНР в еміграції, намагаючись зберегти ідею української державності та продовжувати відстоювати право України на державну окремішність, суверенність, територіальну цілісність та незалежність.

РОЗДІЛ 3

ЕМІГРАЦІЙНИЙ ПЕРІОД В ДІЯЛЬНОСТІ С. ПЕТЛЮРИ

Варто почати з того, що події листопада 1920 р. змусили український народ та уряд УНР емігрувати за річку Збруч через загрозу з боку більшовиків. 12 листопада 1920 р. був утворений Державний Центр УНР, який очолив С. Петлюра. Правовою базою, яким функціонував уряд став «Закон про тимчасове Верховне Управління та порядок законодавства в УНР» [29, с. 13].

24 листопада 1920 р. для міністерства закордонних справ Польщі було видано меморандум, в якому уряд УНР акцентував, що саме він виконуватиме урядові, військові, цивільні та інші функції. Польський дослідник Ян Бруський, оцінював меморандум таким, що не отримав схвалення, незважаючи на толеранцію польським урядом діяльності уряду УНР на території Польщі [88, с. 253].

2 грудня 1920 р. за сприяння Віктора Зелінського, очільника Української військової ліквідаційної комісії було врегульовано правовий статус військового контингенту армії УНР на території Польщі, яка трактувалася для останніх як дружньою. Після того, як армія УНР перейшла кордон Польщі, вона була розміщена в табори для інтернованих, а громадяни, які тікали від більшовицької навали набували статус біженця [66, с. 345]. У своїй статті український історик Ігор Срібняк, вказував на те, що на думку С. Петлюри перебування армії УНР в таборах для інтернованих мало бути не явищем бездіяльності, а навпаки можливістю налагодження культурно освітньої та фахової військової освіти для військових армії УНР. Це мали стати прикладом для створення відповідних спеціальних газет, шкіл, театрів, створення курсів для старшин, тощо [44, с. 22].

Створення такого формату діяльності в умовах перебування на інтернуванні мало на меті, перш за все, зберегти боєздатність армії, а також не допустити анархії у лавах армії УНР. У грудні 1920 р. становище інтернованих військових армії УНР погіршилося. Так, як в одному помешканні перебувало приблизно до 30 осіб, що викликало спалах різноманітних інфекційних

захворювань. За таких обставин Головний отаман С. Петлюра 19 грудня звертається до В. Зелінського з вимогою негайно дислокувати інтерноване військо до іншого району [88, с. 338–339].

Про перебування інтернованих чітко засвідчили очевидці подій того часу. Зокрема, Андріан Марущенко-Богдановський згадуючи про табір, вказував на те, що він бачив приблизно 30 похмурих, чорних, будівельних бараків, а простір яким був оточений табір був обнесений колючим дротом та вартовими вежами. Про харчування він згадував те, що спочатку їм дали їсти конину, а потім коли розпочалися бойові дії у Варшаві, то їли волоче м'ясо, однак згодом умови харчування покращилися, в силу того, що контроль за приготуванням їжі взяла на себе українська адміністрація. Підсумовуючи, А. Марущенко-Богдановський вказав, що попри тяжкі умови перебування інтернованих, це не вплинуло на моральних бойовий дух військових та було збережено організаційну цілісність армії УНР [7, с. 216–217].

Однак, тимчасове покращення інтернованих козаків змінилася восени 1921 р. коли в державній скарбниці ДЦ УНР вже не було коштів, якими можна було б підтримувати харчування і побут інтернованих. На жаль, цьому слугували ряд причин: по-перше, лєвова частка фінансування спрямовувалася на діяльність Партизансько-повстанського штабу у Львові (ППШ), яким готувалося збройне повстання на теренах окупованої більшовиками України. По-друге, польський уряд значно зменшив рівень видатків для утримання інтернованих, причиною цього слугувало погіршене економічне становище Польщі, після закінчення бойових дій з більшовицькою Росією [41, с. 42].

Еміграцію Петлюра сприймав як явище тимчасове. Він прикладав усі зусилля на розвиток різноманітних сфер: від війська, міжнародних відносин до освіти та культури. Під псевдонімом О. Ряст, С. Петлюра надрукував працю під назвою: «Сучасна українська еміграція та її завдання». Це був свого роду наріжний камінь, в якому С. Петлюра визначив цілі української еміграції, а кінцевою метою він передбачав відродження незалежної України [18, с. 43].

Не дарма у своїх спогадах С. Петлюра вважав українську еміграцію запорукою утворення української нації. Ці ідеї викладені в листі до Андрія Лівницького, датованим 28 листопада 1920 р. У цьому листі С. Петлюра вказував, що перебування на чужій території не повинно зупиняти українського національного життя, а навпаки, робити все можливе, щоб, по-перше зберегти військо, яке перебувало під інтернуванням у Польщі; по-друге, реорганізувати безпосередньо самий уряд; а по третє, об'єднати всі громадські сили в одне ціле [18, с. 67]. Як би то не було але Ю. Пілсудський разом з його урядом не був реальним союзником С. Петлюри, а лиш прагнув укріпити міжнародне становище Польщі [43, с. 223].

Спираючись на ідеї, які висвітлював С. Петлюра у листі 8 січня 1921 р. був прийнятий закон «Про Раду Республіки УНР», який передбачав створення органу законодавчої гілки влади УНР [59, с. 23]. Тоді було сформовано уряд на чолі В. Прокоповичем, до якого увійшли 67 депутатів, які були представниками різних політичних та культурних течій. Перше засідання відбулося 3 лютого того ж року у польському місті Тарнів. Але, нажаль, законне існування Державного Центру УНР на території Польщі не могло існувати довго [20, с. 56]. Зокрема лист С. Петлюри до Фещенка-Чопівського засвідчував, що уряд не може сформуватися вже другий місяць, окремі політичні кола точать суперечки стосовно складу уряду, а також інші причини, за яких Рада республіки не могла розпочати те, заради чого вона була створена. Поглиблення кризи позначилося відставкою В. Прокоповича та суперечностей стосовно Андрія Прокоповича, міністра закордонних справ УНР [61, с. 342].

Подання про демісію В. Прокопович обґрунтовував туманно, на що С. Петлюра відмовив. Тоді ж С. Петлюра звернувся до Фещенка-Чопівського, який обіймав посаду Голови Ради республіки з проханням прояснити ситуацію через яку В. Прокопович подав подання про демісію а також попросив Голову спонукнути В. Прокоповича відкликати подання [37, с. 454]. Все ж намагання утворити Раду не увінчалися успіхом, що спонукнуло С. Петлюру сформувати

новий уряд на чолі з Пилипом Пилипчуком 5 серпня 1921 р. А через два дні 7 серпня 1921 р. Рада народних міністрів була ліквідована [21, с. 59].

Перші кроки уряду УНР в еміграції позначилися реформуванням спецслужб, відповідно наказу МВС від 14 травня 1921 р. було постановлено створити Комісію з організації політичної інформації, яка мала на меті розробити структуру, компетенцію та регулювання діяльності Департаменту політичної інформації. Департамент очолив Микола Чеботарів, який також очолював особисту охорону Головного Отамана та відділ контррозвідки [12, с. 184–192]. Ситуація яка складалася на переломі 1920 та 1921 рр. була невизначеною. Справа у тому, що в лютому 1921 р. Ю. Пілсудський уклав угоду про військовий союз з Францією, що давало підстави на те, що Ризький договір з більшовицькою Росією втратить своє значення. Це, у свою чергу, давало пілсудчикам надію на відновлення федералістичної концепції й продовження експансії у Східній Європі [49, с. 463].

Після того Ю. Пілсудський поінформував С. Петлюру про відновлення бойових дій проти СРСР. Однак, розвиток подальших подій вже не залежав від волі Ю. Пілсудського. Польща була парламентською державою, а в парламенті більшість становили націоналістичні і християнські сили, якими не сприймалася концепція федералізму Польщі. Тому, фінальна угода з більшовиками була укладена, а 15 квітня 1921 р. – Ризький договір був ратифікований польським парламентом. На жаль, він зобов'язав польську сторону заборонити діяльність Державного Центру УНР на території Польщі. С. Петлюра розумів реальну загрозу бути заарештованим, а тому він у листопаді 1921 р. разом із сім'єю переїхав до Парижу [68, с. 165].

Важливо наголосити на тому, що після підписання Ризького договору всі військові та організаційні формування, які мали антибільшовицький характер мали бути ліквідовані на території Польщі. С. Петлюра зберігав правовий статус «екстериторіальності», за яким він міг пересуватися по території Польщі. Все ж, Варшавський договір, який уклав С. Петлюра з Ю. Пілсудським став одним із перших кроків для порозуміння з Польщею.

Варшавський договір, викликав шквал критики з боку політичних діячів, але він сприяв продовження боротьби з більшовиками. Варто підкреслити те, що Франція мала велику зацікавленість у відродженій Польщі. У свою чергу, цей договір відкривав можливість для поглиблення міжнародних відносин з Антантою, що прагнув досягти С. Петлюра [55, с. 65]. Після Варшавського договору до уряду УНР увійшли поляки Генрик Юзевський та Станіслав Стемповський, які були друзями Головного Отамана. Вони зіграли велику роль у тому, щоби не допустити депортації С. Петлюри під час укладання поляками договору з більшовиками [88, с. 268–269].

У цей ж період, С. Петлюра відновлював зв'язки дипломатичних представництв УНР, які перебували в Європі. За споминами О. Шульгина, С. Петлюра закликав брати участь у всіх міжнародних заходах, в яких можна було говорити про Україну. Через брак фінансування С. Петлюрі необхідно було скорочувати представництва, але він запропонував ідею мобільних мереж, які б могли скеровувати діяльність представництв та опікуватися українськими емігрантами. Місію, яку переслідував на той час С. Петлюра була в донесенні до вищих політичних кіл думку, що перешкодою для України є сама ж Росія, яку необхідно було поділити на окремі національні держави. С. Петлюра вважав, що український народ та Україна зі своїм населенням, його запальною войовничістю та ресурсами зможе вирішити долю Росії, пошматувавши її на частини [85, с. 176].

Разом із тим, що українська еміграція почала поділятися на окремі частини. Причиною цього став провальний Другий Зимовий похід та опозиційні настрої деяких політичних діячів. Систематична дискредитація С. Петлюри та його уряду з боку Швеця, Андрієвського та Макаренка також мала значення. 8 грудня 1921 р. колишні діячі відновили діяльність УНР у Відні, опублікувавши постанову в газеті «Український Прапор». Дана авантюра не була вдаю, а навпаки викликала супротив, яка в подальшому призвела до тотальної ізоляції [56, с. 469–471].

Щоби ретельно підготуватися до визволення України з-під московського ярма більшовизму Симон Петлюра утворює спеціальний орган, який мав опікуватися цим – це Партизансько-повстанський штаб (ППШ). Метою яку ставив собі ППШ була розгортання мережі та створення всіх сприятливих обставин для діяльності повстанських загонів. Очільниками ППШ стали Юрій Тютюнник, генерал-хорунжий армії УНР та Юрій Отмарштейн, полковник армії УНР. Діяльність партизанських загонів поділялася відповідно до поділених повстанськими округами та районів. Однак, нажаль діяльність ППШ не була вдалою, Петлюра зрозумів, що розгортання військових дій за кордоном не є вдалою, коли нема міжнародної підтримки [10, с. 46].

Повертаючись до Другого Зимового походу, варто зазначити, що 30 грудня 1921 р. С. Петлюра написав лист до начальника Генерального штабу, в якому розробив нову стратегію. Вона передбачала збройну боротьбу в різних її формах проти Росії, незалежно від того хто був при владі, чи то монархісти чи більшовики, чи будь хто інший. План Генерального штабу мав ґрунтуватися на: по-перше, організації гарантій миру між Польщею та Румунією; а по-друге, утворенні відповідних договорів та союзів проти Росії. Прагнення Польщі уберегти мирні відносини з більшовиками викликала небезпеку для С. Петлюри. У польських урядових колах розпочалися прояви русофільства [37, с. 526–530].

У листі до міністра Миколи Василька від 20 липня 1923 р. С. Петлюра описував несприятливу політичну ситуацію, яка складалася. Більшовики відмовлялися воювати з поляками, а масові зрушення в Україні С. Петлюра прогнозував не раніше ніж за півтора-два роки. Хоча Другий Зимовий похід армії УНР зазнав поразки, все ж С. Петлюра продовжив організацію антибільшовицького руху на території України. Але він не підтримував неорганізовані стихійні виступи проти більшовицької влади, зосередившись на проведенні підготовчої в основному диверсійної діяльності. Також С. Петлюра охарактеризував політику польського уряду як недалекоглядну та москвофільську. Він попереджував, що Росія завжди мала намір здійснити

напад на Польщу, не зважаючи на те, чи то були російські монархісти чи комуністи. Унаслідок чого, С. Петлюра вважав за доцільне виїхати з Польщі, щоби продовжити роботу у новому, сприятливому для політичної діяльності середовищі [22, с. 53].

У еміграції С. Петлюра продовжив теоретичні опрацювання стратегії українського державотворення. У його виданні під псевдонімом О. Ряст під назвою «Сучасна українська еміграція та її завдання» відбувалася розробка нової стратегії та ідеології українського державотворення [37, с. 55]. Варто підкреслити, що ці ідеї були центристським відображенням ідей Наддніпрянської України. С. Петлюра вважав, відродження України неможлива без Києва – столиці незалежної УНР. Ці ідеї можна прослідувати у листі В. Кедровського від 9 вересня 1924 р., у якому він підкреслював, що українській еміграції, яка перебуває у США потрібно усвідомити, що «без Наддніпрянщини Галичина не повстане». Ці ідеї корелюють з листом до Миколи Удовиченка від 1922 р., в якому С. Петлюра констатував, що у питаннях територіально-державних справ він керується принципом соборності України. Наріжним каменем Української держави, на його думку, повинна бути Наддніпрянщина, а не якась інша частина. С. Петлюра вважав божевіллям «не зреалізувати ідею соборності на тих теренах, де це можна зреалізувати» [36, с. 410].

Побоювання С. Петлюри щодо власної безпеки були не були безпідставними. На той час, близьке С. Петлюрі оточення було просякнуте більшовицькими агентами відповідних спецслужб. Геннадій Бурнашов, у двох своїх дослідженнях зазначив, що дружина секретаря С. Петлюри Валентина Зайцева була завербована ВЧК. Його дружина особисто передавала таємні матеріали в більшовицьке посольство у Варшаві [43, с. 67–68]. Апогеєм тісної співпраці з ВЧК стало завдання отруїти С. Петлюру, яке не було виконане завдяки контррозвідувальному відділу УНР, який очолював М. Чеботарів [12, с. 198].

Було також висунуто припущення, що підполковник Борис Снігірив був агентом ВЧК. Петро Ващенко з цього приводу висунув припущення, що наближеним до С. Петлюри був агент П. Жидківський, який також мав доступ до державної таємниці УНР [23, с. 176]. Представник еміграції С. Мудрик-Мечник у своїй праці підкреслював, що підполковник Й. Добротворський, помічник начальника Повстансько-партизанського штаб УНР, був агентом радянських спецслужб. Саме він інформував та координував більшовицьку діяльність щодо закордонних повстанських формувань [61, с. 187–188]. Апогеєм такого зовнішнього втручання, стала спроба вчинити замах на С. Петлюру, який вдалося запобігти, про що у своїй праці писав історик спецслужб Володимир Сідак [69, с. 178].

31 грудня 1923 р. С. Петлюра усвідомлюючи, що він під прицілом радянських спецслужб, разом з В. Прокоповичем емігрували до Угорщини, а згодом до Відня. Український історик Володимир Сергійчук, покликаючись на лист С. Петлюри до В. Прокоповича у листопаді 1923 р., стверджував, що на той час у Європі перебували лише два офіційні дипломатичні представництва – в Угорщині і Швейцарії. У Будапешті дипломатичну місію очолював генерал-хорунжий Володимир Сікевич. Варто звернути увагу на те, що отримання термінової візи для С. Петлюри забезпечувалося урядом Угорщини і визнанням з його боку дипломатичної місії УНР, а також дипломатичні права інших посольств [100, с. 458].

За цей час С. Петлюра не покидав політичну діяльність, а навпаки тримав постійний контакт з підлеглими, близькими друзями а також дипломатичними місіями УНР. 24 травня 1924 р. С. Петлюра прибув до Цюріху, поселившись у готелі «Сімплон». Про своє перебування у Швейцарії С. Петлюра просив не розголошувати, що яскраво проілюстровано у листі до Миколи Шумицького від 14 липня 1924 р. [36, с. 554]. Метою прибуття С. Петлюри разом з В. Прокоповичем була зустріч з послом УНР в Швейцарії Миколою Васильком. Однак через загадкові обставини М. Василько помер під час подорожі до Цюріху. Смерть М. Василька психологічно вразила С. Петлюру, адже він

сподівався на вирішення своїх побутових потреб за його участі. Не маючи засобів для існування своєї сім'ї, С. Петлюра та члени його родини усвідомлювали небезпеку поневірян на чужині в умовах безгрошів'я, що викликало нервозність і занепокоєння [35, с. 559–560].

Вже 8 серпня 1924 р. С. Петлюра разом з В. Прокоповичем вони прибули до міста Женева. Про перебування С. Петлюри в Женеві яскраво висвітлено у листі від 9 вересня 1924 р. до В. Кедровського, де показувалося скрутне матеріальне становище В. Прокоповича та С. Петлюри [35, с. 426]. 16 жовтня 1924 р. С. Петлюра прибув до Парижу. У серпні наступного року він оселився разом з сім'єю у його Латинському кварталі. У помешканні, де мешкали Петлюри, не було місця для приготування їжі, тому доводилося харчуватися у закладах швидкого харчування. Якби ситуація не тиснула на українських емігрантів, С. Петлюра, за спогадами його друга В. Прокоповича, залишався незламним і ніколи не зраджував своїм ідеалам та цілям у якій би важкій ситуації він не опинявся [53, с. 606].

З перших днів перебування С. Петлюри у Франції він розробляв концепцію української держави. Як свідчив про це В. Прокопович, С. Петлюра вірив у те, що пригноблений протягом багато століть український народ зможе вибороти свою власну незалежну державу [38, с. 23]. Перебуваючи у Франції, С. Петлюра розмірковував над тими помилками, які були допущені під час національно-визвольних змагань. У листі до своєї донечки Лесі він 22 травня 1925 р. він казав, що попри тривалі роздуми та прочитання різних праць він зрозумів, що боротьба за Україну не розпочнеться за його життя, а вже за майбутнього покоління, сподіваючись на те, щоби молодшому поколінню пощастило більше [100, с. 459].

Варто звернути увагу на те, що незважаючи на тяжкість обставин, які обумовлювалися еміграцією, С. Петлюра наполягав продовжити кампанію боротьби за українську державність. Такі ідеї, С. Петлюра яскраво окреслив у листі до Мацієвича від 12 червня 1925 р., в якому він визнавав, що у найтяжчих обставинах завжди знайдуться люди – непримиренні в ідеї розбудови

української державності [37, с. 470]. С. Петлюра передбачив те, що у майбутньому в еміграції виникнуть українські течії радикального націоналізму.

За несприятливих обставин, які перешкоджали розбудові української державності, С. Петлюра намагався залучитися зовнішньою підтримкою. Зокрема, 19 квітня 1925 р. С. Петлюра надіслав лист до Мацієвича, в якому зазначав, що він надавав велике значення зовнішнім чинникам, без яких ідея та спроба української державності зазнає поразки. Однак, міжнародна ситуація в Європі була не сприяла реалізації ідей української державності. С. Петлюра зазначав, що в Європі не хочуть і бояться зміни Версальського устрою і це не на користь УНР [100, с. 460].

На початку жовтня 1925 р. С. Петлюра відновив свою публіцистичну діяльність з метою консолідації української еміграції. 15 жовтня 1925 р. виходить на світ перше видання тижневика «Тризуб», який друкувався на платформі УНР з метою розпочати кампанію державного будівництва та в кінцевому підсумку сформуванню ідеологію української державності. Створення «Тризуба» свідчило про відновлення українського політичного життя. У самій першій частині тижневика С. Петлюра вказав на те, що це видання виступає під тризубом, як символом української держави та орієнтиром на шляху побудови державної ідеології. Варто звернути увагу на те, що тижневик «Тризуб» був надзвичайно популярний серед кіл української еміграції. Участь С. Петлюри у цьому тижневику була систематична. Пишучи статті на різні теми та під різними псевдонімами, наприклад О. Ряст, Святослав Тагон тощо. У цьому тижневику брали участь колишня політична еліта, наприклад О. Шульгін, Ісак Мазепа, Славінський, Саліковський, В. Прокопович тощо. Тижневик також повідомляв українську еміграцію про стан справ на теренах окупованої більшовиками України [16, с. 1–2].

Попри активну діяльність у тижневику, С. Петлюра проживав у Франції надзвичайно скромно. Степан Сірополко згадував один показовий момент, коли власник приміщення вчинив скандал через несплату оренди, а в приміщенні знаходилися архіви, через це їм доводилося утримуватися від їжі і пити лише

каву [19, с. 25]. Ян Токаржевський-Карашевич згадував епізод про квартиру, в якій проживав С. Петлюра і той холод в якому він проживав. А коли він це побачив, то не міг залишатися байдужим. С. Петлюра поневірявся в Парижі і жив з надзвичайною скромністю [20, с. 35].

Тижневик «Тризуб» згуртовував українську еміграцію, що у свою чергу викликало занепокоєння з боку більшовицького керівництва. Особа С. Петлюри викликало в них побоювання. С. Єфремов у своєму дописі від 17 червня 1924 р. розповідав про ситуацію у селі Хохітві, в якому люди перебували у надзвичайно скрутному становищі й очікували коли прибуде Петлюра, щоб їх визволити. Дійшло до того, що деякі з жителів жалкували, що були недалекоглядні й не підтримали С. Петлюру у час національно-визвольних змагань [8, с. 23]. Цей допис корелює з листом до А. Лівіцького від 5 червня 1925 р., в якому С. Петлюра запропонував А. Лівіцькому зустрітися з обговоренням становища ДЦ УНР в разі його смерті [35, с. 439].

25 травня 1926 р. на сорок сьомий рік свого життя С. Петлюра помер на вулиці Расіна біля книгарні від семи пострілів з револьвера Жільбера Самуїла Швацбарда. Він здався поліції, а на допиті аргументував вбивство помстою за нібито єврейські погроми, паралельно при цьому зазначивши, що не належав до якої-небудь державної спецслужби. На наступний день після вбивства Головного Отамана, С. Єфремов у своєму щоденнику стверджував, що тільки більшовики могли вбити С. Петлюру [3, с. 378]. Український історик Юрій Шаповал у своїй праці посилався на те, що меморандум УСДРП, який був виданий І. Мазепою та Феденком 15 лютого 1928 р. засвідчував факт спланованого вбивства, посилаючись на те, що члени партії мають факти, які засвідчували, що Самуїл Шварцбард агент більшовицьких спецслужб. Однак, на жаль, нам не відомо чи були меморандум Феденка та Мазепи використані [84, с. 78–80].

Якщо говорити про С. Шварцбарда, то у 1917–1920 р. він був у складі карального загону ДПУ в Україні, а після 1920 р. переїхав жити до Франції як агент [54, с. 139]. Себастьян де Гаске на підставі опрацьованих документів

архіву Служби безпеки Франції дійшов до наступних висновків: по-перше, вбивство С. Петлюри тісно пов'язане з Артемом Галіпом, який був учасником союзу Українських громадян у Франції та дав наказ Самуїлу Шварцбарду вбити Петлюру. По-друге, посилаючись на документи міністерства закордонних справ Франції, А. Галіп зазначив, що С. Шварцбард не був сам, а діяв у співучасті з Миколою Норичем-Дзіковським, який переслідував С. Петлюру. По-третє, міністерство у висновку назвало цю організацію підозрілою у зв'язку з більшовицькими агентами та шпигунами [45, с. 13].

Однак уряд Франції, щоби не зіпсувати відносини з більшовицькою Росією не став допитувати членів-учасників громадської організації СУГУФ. Він обмежився депортацією декількох учасників на підставі поширення комуністичної пропаганди. Організатором вбивства, за свідченнями Ю. Шаповала був Михайло Володін, а також виконавець С. Шварцбард [83, с. 70]. Сплановане вбивство Головного отамана армії УНР співпало також з поверненням до влади в Польщі маршала Ю. Пілсудського у травні 1926 р. Так більшовики хотіли прибрати загрозу ймовірного союзу українців з поляками. Варто відзначити те, що 30 травня 1926 р. відбулися похорони Головного отамана Симона Петлюри й на панахиді був присутній Ю. Пілсудський та його підлеглі [3, с. 375].

Микола Ковалевський вважав, що смерть С. Петлюри була обмовлена перешкоджанню проукраїнського курсу Польщі, а саме тому більшовики почали діяти на випередження, щоби унеможливити прагнення Польщі розпочати черговий похід проти більшовицької Росії [5, с. 616]. Підтвердженню цьому слугує те, що за ініціативи Ю. Пілсудського в січні 1926 р. та за присутності Головного отамана була створена організація з емігрантів з Російської імперії – «Прометей». У організацію «Прометей» входили вихідці з Грузії, Азрбайджану, України, Криму, Ідель-Уралу та народів колишньої Російської імперії. На чолі організації «Прометей» став український професор Роман Смаль-Стоцький, а фактичне керівництво здійснював найбільш приближений до Ю. Пілсудського – Тадеуш Голувко [53, с. 629–630].

Теоретики прометеїзму на чолі з Ю. Пілсудським вбачали у більшовицькій Росії найбільшу загрозу для існування Польщі. Вони намагалися уникнути загрози з боку радянської Росії шляхом активізації національно-визвольних рухів народів СРСР. Розв'язання геополітичних проблем території від Чорного та Балтійського моря й Кавказу мало забезпечити Польщі домінацію в Східній Європі і перетворення Радянського Союзу у другорядну державу в цьому регіоні. Наріжним каменем прометеїзму стало право кожної поневоленої більшовиками нації на власне самовизначення та організації руху опору. Назва «прометеїзм», походить від грецького бога Прометея, який часто символізував серед різних культур образом нескореності. В архівних документах Служби Зовнішньої Розвідки України, було висвітлено діяльність підлеглих С. Петлюри в Клубі «Прометей». Завдання, яке ставили собі члени уряду УНР, а саме О. Шульгин, П. Шандрук та інші, які входили до організації мали за мету виборення власних національних прав на теренах Східної Європи. Варто вказати на те, що клуб «Прометей» була одна із найбільший антибільшовицьких організацій 20-х рр. ХХ ст. [76, с. 81].

Самуїл Шварцбард, як відразу був арештований відмовився надавати свідчення без відомого французького адвоката – Анрі Тореса. Він так повів судове засідання, що Самуїл Шварцбард став потерпілим, а Головний отаман Симон Петлюра – винуватцем та погромником. Про судову справу, і те, як Анрі Торес проводив її, було чітко висвітлено у щоденнику С. Єфремова від 20 грудня 1926 р. в якому вказувалося те, що в доповіді, яку готували Торесу намагалися висвітлити виключно погроми, здійснені петлюрівцями. Однак, коли мова йшла про єврейські погроми з боку червоноармійців, Анрі Торес замовкав на півслові. Але тим не менш він зволів, щоби статтю переписали так, як волів про то Торес, пересвідчившись у тому, що копія документів виглядає як оригінал [3, с. 443].

Судова справа викликало таку хвилю обурень, що українська еміграція звернулася до світової громади зі зверненням-протестом. У ньому зазначалося, що заяви потерпілих від нібито погромів з боку армії УНР були написані під

диктовку більшовицьких спецслужб. Більше того, агенти зовнішнього відділу НКВС супроводжували Бернара Лекаша під час переїзду з міста у місто [56, с. 517]. Кримінальне провадження справи С. Шварцбарда завершилося 27 жовтня 1927 р. Вироком для С. Шварцбарда була сплата штрафу один франк за забруднену бруківку на місці вбивства Головного отамана. Попри те, що С. Шварцбард здійснив сім пострілів суд постановив Ольгу Опанасіївну Петлюру покрити судові витрати [3, с. 538].

Тут варто глибше розглянути проблематику, яку часто пов'язують з С. Петлюрою, а саме участь його підлеглих у єврейських погромах. Варто почати з того, ще з часів функціонування УЦР, С. Петлюра видав відозву від 15 листопада 1917 р. яка закликала ні в якому разі не допустити анархії та погромів, адже це вплине на репутацію українського війська. А в січні уряд УНР надав автономію євреям та зробив їхню мову однією із офіційних. Це засвідчує надзвичайну лояльну політику щодо меншин [35, с. 219–220].

В аналізі діяльності С. Петлюри важливе місце займає його ставлення до єврейського населення та відповідальності за погроми періоду Української революції. На думку канадського історика Генрі Абрамсона, події 1919–1920 рр. слід розглядати в умовах загального військово-політичного хаосу, коли значна частина збройних формувань діяла автономно і не підпорядковувалася центральній владі. У своїй праці «A Prayer for the Government: Ukrainians and Jews in Revolutionary Times», 1917–1920» дослідник підкреслює, що керівництво УНР офіційно виступало проти антиєврейського насильства та намагалося реагувати на такі прояви, хоча можливості контролю були обмеженими [118, р. 198].

Водночас, як зазначає у своїй праці «Anatomy of a Genocide: The Life and Death of a Town Called Buczacz» ізраїльський історик Омер Бартов, проблема насильства цього періоду потребує комплексного підходу та врахування локальних умов, оскільки перебіг подій значною мірою залежав від конкретних регіонів і військових обставин [119, р. 45–47]. Це дозволяє сучасним

дослідникам уникати однозначних оцінок і розглядати діяльність С. Петлюри в ширшому історичному контексті [100, с. 461].

Спираючись на праці сучасних західних істориків, можна стверджувати, що питання відповідальності керівництва УНР за єврейські погроми є дискусійним. Більшість дослідників сходяться на тому, що офіційна політика уряду не була спрямована на підтримку насильства, однак обмеженість державного контролю в умовах війни не дозволила повністю запобігти цим трагічним явищам. 14 січня 1919 р. було видане звернення, яке було підписане С. Петлюрою із закликом доставляти до суду тих, хто здійснює провокації, підбурювання до насильства над євреями [21, с. 353]. А коли була хвиля погромів весною 1919 р. С. Петлюра затвердив декрет, в якому покаранням за погроми була смертна кара. Коли Самосенко здійснив погром у Проскурові 15-16 лютого, він був розстріляним. Попри це, Анрі Торес закрит на це очі й під час судового засідання стверджував, що Самосенко не був покараним [56, с. 520].

В. Винниченко, описуючи «отаманщину» зазначав, що тоді не було ніякого контролю над злочинцями та покарання за їхні діяння, адже цю систему, нібито свідомо збудував Головний отаман Симон Петлюра, і підтримував це все таким чином, щоби над «отаманщиною» не було ніякого контролю [4, с. 188]. Однак В. Винниченко свідомо замовчував наступні моменти: по-перше, «отаманщина», як явище було стихійним і не мала однорідної спрямованості, по-друге, меморандум УСДРП засвідчили факт покарання приблизно 20 старшин, які були звинувачені в погромах, і серед них фігурували такі особи як: Самоменко, Палієнко та ін. Тобто, тодішній уряд Директорії УНР не міг нести відповідальність за такі стихійні явища, тим паче, як було вказано вище, такі заходи, як погроми, суворо каралися під загрозою смертної кари [116, с. 79–81].

Про справжнє ставлення С. Петлюри до єврейського народу засвідчували такі відомі єврейські діячі ХХ ст. як Соломон Гольдман, який написав об'єктивну працю про єврейську національну автономію в УНР, в якій він

стверджував, що С. Петлюра аж ніяк не був причетний до єврейських погромів, вказавши, що армія УНР не мала тієї погромної ідеології [47, с. 7]. Арнольд Марголін у листі до А. Ливицького від 26 серпня 1926 р. засвідчував що С. Петлюра за час Директорії не мав антисемітських настроїв [90, с. 34]. Отже, за наявності цих свідчень ми можемо вказати, що Головний отаман С. Петлюра не мав ніякого відношення до єврейських погромів, ймовірно за все, ми можемо висунути припущення, що така дискретизація в бік С. Петлюра ймовірна йшла з боку більшовицьких спецслужб. Варто відзначити, що С. Петлюра був радше прихильником євреїв, а не антисемітом.

Поховання Головного отамана УНР відбулося 30 травня 1926 р. у Румунській православної церкві. При читанні «Вічної пам'яті» всі присутні на похороні стали на одне коліно. На похорон прибули представники грузинської еміграції, зокрема Ной Рамішвілі, Євген Гегечкорі, керівник уряду Туркестану Мустафа Чокаєв та інші [76, с. 77].

Таким чином, варто підсумувати, що військово-політична діяльність яка припала на час еміграційного періоду Головного Отамана УНР Симона Петлюри була направлена на реалізацію повстанського руху на теренах окупованої більшовиками України, яка нажаль була невдалою. Також, С. Петлюра намагався всіма зусиллями утримати державний апарат УНР в еміграції. Через загрози бути виданим він переїхав до Парижу, де розгортав широку ідеологічну компанію української державності в тижневику «Тризуб». Ймовірно мало й місце розгортання майбутнього прометеївського руху на теренах колишньої Російської імперії, однак цього не було досягнуто, через вбивство Головного Отамана Самуїлом Шварцбардом.

ВИСНОВКИ

Формування поглядів С. Петлюри розпочалося з раннього дитинства. Виховання у душі любові до української культури, побуту, мистецтва, шляхетної козацької спадщини та православ'я стали для майбутнього Головного Отамана наріжним каменем його внутрішніх переконань.

Імперська політика Росії наприкінці XIX та початку XX ст. прослідковувалася в кожній установі та навчальному закладі. Однак, це не було перешкодою для семінариста С. Петлюри вступити до лав партії РУП та займатися агітаційною програмою, відкидаючи від себе будь-які шкідливі впливи російської ідеології. Не зважаючи на ультиматум ректора Іларіона покинути партійну діяльність, С. Петлюра відстоював свої переконання, принципи та цінності, за що й був відрахований. За спогадами товаришів, які знали С. Петлюру, з раннього віку він демонстрував сповнену ентузіазмом особистість, щирість, доброту, яка передавалася іншим людям. Він відзначався здібністю консолідувати навколо себе групу людей та бути лідером у ній.

Партійна діяльність С. Петлюри, в якій він брав участь, викликала велике занепокоєння у царській охоронці, тому, через загрозу бути заарештованим С. Петлюра тікає до Кубані разом зі своїми товаришами. Під своє крило його взяв академік Федір Щербина, який надав можливість С. Петлюрі працювати над великим обсягом літератури по історії козацтва. Загрози бути заарештованим спонукала С. Петлюру постійно мігрувати з одного місця до іншого, переховуючись під чужим іменем.

Підготовчим етапом С. Петлюри для початку військово-політичної діяльності стало його перебування у Петербурзі та Москві, коли він працюватиме над часописами «Украинская жизнь» та «Слово». Попри рамки імперської політики, С. Петлюра пропагував українське питання в даних часописах й спрямовував свою публіцистичну діяльність на відродження національної свідомості та прав українського народу.

У період національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. С. Петлюра пройшов весь шлях від лідера Української фронтової ради до Голови

Директорії та Головного Отамана військ УНР. Його діяльність була спрямована на те, щоби поступово просувати серед українства військовий рух, а також створення умов для української політичної суб'єктності та незалежності. Однак, низка багатьох чинників, як зовнішніх, так і внутрішніх стали на перешкоді здобуттю незалежності України.

Всі намагання Головного Отамана військ УНР в добу національно-визвольних змагань, а також Першого та Другого Зимових походів армії УНР переслідували мету здобути незалежність повстансько-партизанським шляхом, що, на жаль, також не було досягнуто. Попри це, варто констатувати, що завдяки цим походам Директорія стала помітною на міжнародній арені. Підписання Варшавського договору 1920 р. дозволило УНР стати суб'єктом міжнародних відносин, а не бути ізольованою державою у світі.

Негативні наслідки Першого та Другого Зимового походу не зупинили військово-політичної діяльності С. Петлюри. Він продовжив свою боротьбу за незалежність УНР, перебуваючи в умовах еміграції. Інтернування військових Армії УНР, як і безпосередньо, перебування в еміграції для Головного Отамана було явищем тимчасовим. А отже, цей час не мав йти на марноту, а скеровуватися в правильне русло, використовуючи можливість розвивати військо в умовах інтернування, надаючи культурно-просвітницькі та навчально-кваліфікаційні компетенції.

Постійні загрози з боку більшовиків змушували С. Петлюру переїжджати з міста в місто, під чужим іменем. Париж для Головного Отамана військ УНР став осередком його публіцистичної діяльності, в були закладені основи ідеології української державності. Так, був створений тижневик «Тризуб», щоби залучити широке коло представників української діаспори з різних куточків світу. Об'єднавчою для них мала бути спільна мета – вільна та незалежна Україна, визволення якої, як вважав С. Петлюра, повинна була початися у Києві.

Вбивство С. Петлюри в Парижі перекреслило всі його плани. Про них ми довідуємося з друкованих праць, листів і мемуарів С. Петлюри. Однак його

смерть не була марною, адже той спадок, який залишив С. Петлюра, дало можливість для відродження незалежної України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Опубліковані документи

1. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Кн. 2. К. 1994.
2. Ващенко П. До рейду 1921 За державність. Матеріали до історії українського війська. Каліш. 1932. 273 с.
3. Винниченко В. Відродження нації: В 3-х ч. Ч.1. Київ. 1990. 348 с.
4. Винниченко В. Відродження нації: В 3-х ч. Ч.3. Київ. 1990. 542 с.
5. Державний Центр Української Народної Республіки в екзилі. Статті і матеріали. Філадельфія-Київ-Вашингтон, 1993.
6. До 100-річчя підписання Варшавського договору: С. Петлюра: «Це той етап, через який ми повинні перейти». ЦДАВО [Електронний ресурс] URL: <https://tsdavo.gov.ua/vystavky/pamyatni-daty/20-kvitnya-2020-r/>
7. Доценко О. Заповіт Головного Отамана Симона Петлюри (в 10-ті роковини його трагічної смерті). Календар «Дніпро». 1936. С. 29–34.
8. Доценко О. Літопис української революції. Матеріали й документи до історії української революції. 1917–1923. Т. 2. Кн. 5. Львів. 1924. 364 с.
9. Єфремов С. З громадського життя на Україні. Санкт-Петербург. Вік. 1909. 77 с.
10. Закон про тимчасове Верховне Управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці [Електронний ресурс] URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001300-20#Text>
11. Закон УНР про склад Директорії УНР. ЦДАВО [Електронний ресурс] URL: <https://tsdavo.gov.ua/gmedia/34-1062-2-2-39-jpg/>
12. Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923: Документи і матеріали, т. 1–5, кн. 1–8. Івано-Франківськ, 2001.
13. Капельгородський П. Твори. Київ. 1961. 599 с.

- 14.Кедровський В. 1917 рік. Вінніпег. Видавнича спілка «Тризуб». 1967. 525 с.
- 15.Конституційні акти України. 1917-1920. Невідомі конституції України. Київ. Філософська і соціологічна думка. 1992. 272 с.
- 16.Лист Арнольда Марголіна Андрію Левицькому про процес Шварбарта. 26 серпня 1926 р. ЦДАВО. [Електронний ресурс] URL: https://tsdavo.gov.ua/gmedia/28_3696-2-35-25-jpg/
- 17.Національні відносини в Україні у ХХ ст.: Збірник документів і матеріалів. К. 1994.
- 18.Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Ч. 1–2. К. 1997.
- 19.Петлюра С. Народе Український: вибрані статті, листи, документи. Харків. 1992. 150 с.
- 20.Петлюра С. Статті, листи, документи. Нью-Йорк. 1956. Т.1. 480 с.
- 21.Петлюра С. Статті, листи, документи. Нью-Йорк. 1979. Т.2. 627 с.
- 22.Петлюра С. Статті, листи, документи. Т. 2. Нью-Йорк. 1979. 627 с. 2
- 23.Петлюра С. Статті. К. 1993.
- 24.Петлюра С. Статті. Листи. Документи. Київ. 1999. Т.3. 615 с.
- 25.Петлюра С. Статті. Листи. Документи. Київ. 2006. Т.4. 704 с.
- 26.Українська революція. Документи 1919–1921. – Нью-Йорк, 1984.
- 27.Українська РСР на міжнародній арені. Збірник документів (1917–1923 рр.). К. 1966.
- 28.Українська Центральна рада. Документи і матеріали: в 2-х т. Київ. 1996. Т.2. 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. 424 с.
- 29.Український національно-визвольний рух на Прикарпатті в ХХ столітті: Документи і матеріали. Том 1. Книга 1: (1919–1929) / Відп. ред. М. Кугутяк; Упорядн.: М. Вітенко та ін. Івано-Франківськ. 2012. 600 с.
30. Універсал Трудового Конгресу України [Електронний ресурс] URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0005300-19#Text>

31. Універсал Української Центральної Ради (III) [Електронний ресурс]
URL: <https://static.rada.gov.ua/site/const/universal-3.html>
32. Універсал Української Центральної Ради (IV) [Електронний ресурс]
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001300-18#Text>
33. Шелухін С. Варшавський договір між поляками і Симоном Петлюрою: 21 квітня 1920 року. Прага: Нова Україна, Знання. 1946. 35 с.
34. Kumaniecki K. Odbudowa państwowości polskiej. Najwainiejsze dokumenty 1912 – styczeń 1924. Warszawa–Kraków, 1924.
35. Pierwszy Powszechny Spis Ludności RPP dnia 30 września 1921 roku.
URL: <https://pbc.biaman.pl/dlibra/doccontent?id=2280>
36. Polskie dokumenty dyplomatyczne. 1919 czerwiec–grudzień. Red. Sławomir Dębski. Warszawa: Polski Instytut Spraw Międzynarodowych. 2019. URL: <https://www.pism.pl/publikacje/polskie-dokumenty-dyplomatyczne-1919-czerwiec-grudzien>
37. Powstanie II Rzeczypospolitej. Wybór dokumentów. Warszawa, 1984.
38. Druga Rzeczpospolita. Wybór dokumentów. Warszawa, 1988.

Спогади сучасників описаних подій.

39. Грушевський М. Спомини. Щомісячний літературно–художній та громадсько–політичний журнал Спілки письменників України та Київської письменницької організації. Київ. 1989. С. 122–158.
40. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920). Мюнхен. 1969. 543 с.
41. Єфремов С. Щоденники. 1923–1929 рр. Київ. 1997. 834 с.
42. Жук А. Симон Петлюра в молодості: Збірник споминів. Львів. 1936. 112 с.
43. Ковалевський М. При джерелах боротьби. Спомини, враження, рефлексії. Інсбрук. накладом Марії Ковалевської. 1960. 720 с.
44. Королів–Старий В. З моїх споминів про С. Петлюру. Збірник пам'яті С. Петлюри. С. 177–188.

45. Марущенко-Богдановський А. Матеріали до історії 1-го кінного Лубенського імені запорожського полковника Максима Залізняка полку. За державність. Матеріяли до історії українського війська. Варшава. б.р. Зб. 6. 302 с.
46. Петрів В. Спомини з часів української революції (1917–1921). В 4-х частинах. Т. 1. Львів. Червона Калина. 1927–1931. 120 с.
47. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. Київ. Філадельфія. 1995. 495 с.
48. Славінський М. Симон Петлюра. Біографічний нарис. Лондон. Союз Українців Британії. 1947. 35 с.
49. Фещенко-Чопівський І. Хроніка мого життя: Спогади міністра Центральної Ради та Директорії. Житомир. 1992. 124 с.
50. Чеботарів М. Визвольні змагання очима контррозвідника. Київ. Темпора. 2003. 288 с.
51. Щербина Ф. Симон Петлюра на Кубані. Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926). Прага. 1930. С. 189–194 .

Преса досліджуваного періоду.

52. «За Україну, за її долю...»: до 140-річчя від дня народження Симона Петлюри. ЦДАВО. [Електронний ресурс] URL: <https://tsdahou.archives.gov.ua/arhiv-vystavkovyih-proyektiv/vystavkovi-proyekty-czdazu/za-ukrayinu-za-yiyi-dolyu-do-140-richchya-vid-dnya-narodzhennya-symona-petlyury/>
53. Винниченко В. Робітнича газета, 12 квітня 1917 року. *Історична правда*. [Електронний ресурс] URL: <https://www.istpravda.com.ua/themes/rev100/chroniclers/2017/04/12/153271/>
54. Петлюра С. Розпочинаючи видання. *Тризуб*. Ч. 1 Париж. 1925. 32 с.
55. Петлюра С. Спогади. *Тризуб*. Ч. 31 – 32 (289-290) 1931. Париж. 3-10 с.
56. Петлюра С. Сучасна українська еміграція та її завдання. *Тризуб*. 1925. Ч. 2. С. 3–8.

57.Сірополко С. Сторінка з приватного життя С. В. Петлюри. *Тризуб*. Париж. 1925. Ч. 20-21(278-9).

58.Токаржевський-Карашевич Я. Симон Петлюра в Парижі (1924–1926) *Тризуб*. Париж. 1931. Ч. 20–21. С. 33–42.

59.Шульгин О. Перша річниця смерти *Тризуб*. 1927. Ч. 24. С. 4–6.

Монографії, матеріали конференцій, посібники та статті:

60.Бурнашов Г. Генерал-хорунжий Юрій Тютюнник: чекістська «Справа № 39». Івано-Франківськ. 1996. 72 с.

61.Верстюк В. Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Бібліографічний довідник. Київ. 1998. 255 с.

62.Гаске С. Справа Петлюри і Франція. *Інформаційний бюлетень Української Бібліотеки ім. С. Петлюри*. Париж. Ч. 62 1999. С. 13–15.

63.Голубко В. Армія Української Народної Республіки. 1917–1918: *Утворення та боротьба за державу*. Львів. 1997. 228 с.

64.Гольдман С. Жидівська національна автономія на Україні (1917-1920 рр.). Мюнхен. 1963. 109 с.

65.Дорошенко Д. Історія України 1917–1923. Доба Центральної Ради. Ужгород. 1932. Т. 1. 437 с.

66.Зашкільняк Л. Крикун М. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. Львів. 2002. 752 с.

67.Кедровський В. Початки національного війська. Збірник пам'яті Симона Петлюри. Прага. 1930. С. 216–220.

68.Коваль Б. Симон Петлюра в перспективі історії. Ідеї і люди визвольних змагань 1917–1923. Нью-Йорк. 1968. 276 с.

69.Комар В. Л. Армія УНР від еміграції до Другого зимового походу в 1920 – 1921 рр. *Історія та історіографія в Європі*. К. 2016. Вип. 5. С. 69 – 76.

70.Комар В. Л. Військово-політична співпраця Польщі і УНР у 1919–1920 роках. *Українознавчі студії*. 2012–2013. №13–14. С. 137–145.

71. Комар В. Л. Політика Польщі в Східній Європі у 1918–1921 рр. *Велика війна 1914–1918: витоки, характер, наслідки: Монографія* / Наукова редакція д.і.н. проф. С.С.Трояна. К. 2018. С. 441–469.
72. Комар В. Л. Співпраця Польщі і Української Народної Республіки у 20-х роках ХХ століття. *Уманська Старовина*. 2022. Вип. 9. С. 39–48.
73. Комар В. Л. Українське питання в національній політиці міжвоєнної Польщі. *Волинь – 43: міфи і реальність. Збірник наукових праць* / Упорядн. Кучерепа М. М., Шваб А. Г. Луцьк. 219. С. 83–92.
74. Комар В. Л. Юзеф Пілсудський і його соратники в боротьбі за незалежність Польщі напередодні Першої світової війни. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* / [гол. редкол. Микола Литвин. Львів. 2015. Вип. 26. С. 133–139.
75. Комар В. Л. Політика Польщі щодо українців Галичини (1919–1939 рр.): основні напрямки та етапи. *Галичина. Науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис*. Івано-Франківськ. 2001. №5–6 (На пошану професора Олександра Карпенка). С. 290–295.
76. Комар В. Л. Концепція прометеїзму в політиці Польщі (1921–1939 рр.). Івано-Франківськ. 2011. 360 с.
77. Комар В. Л. Діяльність Павла Шандрука в еміграції у Польщі (1921–1939 рр.) *Вісник Черкаського університету*. Серія «Історичні науки». Черкаси. 2025. №2. С. 98–103. DOI: 10.31651/2076-5908-2025-2-98-103
78. Комар В. Л. Петлюрівська еміграція в прометеївському русі міжвоєнного періоду. *Na drodze do porozumienia. Relacje polsko-ukraińskie w XX i XXI wieku*. Monografia zbiorowa. Pod. red. M. Gibiec i G. Hryciuka. Wrocław. 2025. S. 111–129.
79. Комар В. Л., Журба М. А. Атибільшовицька діяльність Володимира Сальського в 1917–1940 рр. *Уманська Старовина*. 2025. Вип. 13. С. 14–22. DOI: 10.31499/2519-2035.13.2025.343988

80. Котляр Ю. Україна і Польща в контексті повстанської боротьби (1920–1921 рр.). *Україна і Польща в ХХ столітті: проблеми і перспективи взаємовідносин*. Збірник наукових праць / за ред. П. Чернеги. Київ-Краків. 2002. С. 61–63.
81. Красівський О. Галичина в першій чверті ХХ ст.: Проблеми польсько-українських відносин. Львів: Вид-во ЛФУАДУ. 2000. 416 с.
82. Красівський О. Східна Галичина і Польща в 1918–1923 рр. Проблеми взаємовідносин. К. :УАДУ. 1998. 302 с.
83. Красівський О. Українсько-польські взаємини в 1917–1923 рр. К.: ПІЕНД, 2008. 544 с.
84. Королів–Старий В. Український народний герой Симон Петлюра. Київ-Прага. 1919. 37 с.
85. Кульчицький С. В. Симон Петлюра : «Я вірю і певний, що Україна як держава буде!». Київ. Парламентське видавництво. 2021. 665 с.
86. Кульчицький Ю. Симон Петлюра і погроми. Мюнхен-Париж. *Збірник студійно-наукової конференції в Парижі* (травень, 1976): статті, замітки, матеріали. 1980. С. 137–160.
87. Кучабський В. Корпус Січових Стрільців. *Ювілейний Комітет для відзначення 50-річчя створення формації Січових Стрільців*. Чикаго. 663 с.
88. Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана. Київ. Видавництво імені Олени Теліги. 2001. 640 с.
89. Лотоцький О. Сторінки минулого. Варшава. 1933. Ч.2. 481 с.
90. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. Київ. Темпора. 2003. 608 с.
91. Мартос Б. Оскілко й Болбочан. Мюнхен. Видавництво д-ра Петро Белей. 1958. 62 с.
92. Марущенко-Богданівський А. Штурм арсеналу. *Табора*. Варшава. Ч. 5. С. 20–23.
93. Мечник С. Від оприччини до КГБ (духовість московського імперіялізму). Мюнхен. Українське Видавництво. 1981. 332 с.

94. Миронюк Д. Симон Петлюра – редактор «Української життя». Київ. *Наша культура і наука*. 2004. 136 с.
95. Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття. Київ. Укр. Письменник. 1993. 413 с.
96. Піскун В. Симон Петлюра як політичний лідер УНР в умовах еміграції. *Симон Петлюра: міфи і реальність. Матеріали наукових читань, присвячених 130-річчю від дня народження Симона Васильовича Петлюри*. 2009. 43 с.
97. Прокопович В. Остання подорож. Збірник пам'яті Симона Петлюри. Прага. 1930. С. 210–215.
98. Прометеївські народи мають вийти з боротьби із росією переможцями. Служба зовнішньої розвідки України [Електронний ресурс] URL: <https://szru.gov.ua/history/stories/prometeivski-narody-mayut-vyity-z-borotby--iz-rosiieyu-peremozhtsyamy>
99. Сальський В. Головний Отаман Симон Петлюра і Армія УНР. *Табір*. Каліш. 1927. Ч. 3. С. 5–11.
100. Сергійчук В. Симон Петлюра. Київ : ПП Сергійчук М. І.. 2009. 568с.
101. Сідак В. С. Національні спецслужби в період Української революції 1917–1921 рр. Київ : Видавничий дім «Альтернативи». 1998. 352 с.
102. Срібняк І. В. Діяльність Партизансько-повстанського штабу при Головній команді військ УНР у 1921 р. *Український історичний журнал*. № 5. С. 107–120.
103. Срібняк І. Польська доба Симона Петлюри : 1920-1923 роки. *У 70-річчя паризької трагедії 1926–1996: зб. пам'яті Симона Петлюри*. Київ. 1997. С. 187–199.
104. Срібняк І. Симон Петлюра на чолі держави та війська: до питання про польсько-українські взаємини 1919–1920 років. *Симон Петлюра та українська національна революція. зб. пр. Другого конкурсу петлюрознавців України*. Київ. Рада. 1995. С. 137–164.

105. Срібняк, І. Табір інтернованих Військ УНР у Вадовицях, Польща: умови перебування та моральний стан вояцтва в травні-липні 1921 р. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2017. Вип.26. С. 124–140.
106. Стефанів З. Українські збройні сили: 1917–1921 рр. *СУВ*. 1947. Ч.1. 118 с.
107. Тинченко Я. Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 – березень 1918). Київ. Львів. 1996. 372 с.
108. Тинченко Я. Шабля на катафалку. Як ховали Симона Петлюру. *Локальна історія*. [Електронний ресурс] URL : <https://localhistory.org.ua/rubrics/photo/shablia-na-katafalku-ia-khovali-simona-petliuru/>
109. Томашівський С. Під колесами історії. Берлін. *Українське Слово*. 1922. 95 с.
110. Тютюнник Ю. Зимовий похід 1919–1920 рр.: Політичний огляд з документами в тексті і додатками. Нью-Йорк. Вид-во Чарторійських. 1966. 99 с.
111. Удовиченко О. Третя Залізна Дивізія. *Матеріали до історії Війська Української Народньої Республіки*. Нью-Йорк. 1971. 264 с.
112. Удовиченко О. Україна в боротьбі за державність. Вінніпег. 1954. 179 с.
113. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917-1920 рр. Т. 1. Відень. 1921. 152 с.
114. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917-1920 рр. Т. 3 Відень. 1921. 160 с.
115. Шаповал М. Про смерть Петлюри. Скрантон. *Календар Українського Робітничого Союзу на рік*. 1929. С. 46–79.
116. Шаповал Ю. Вбивство Симона Петлюри: нова інформація для роздумів. *Визвольний шлях*. 1993. № 1. С. 76–85.

117. Шульгин О. Симон Петлюра та українська закордонна політика. *Збірник пам'яті Симона Петлюри. Прага. 1930. С. 172–176.*
118. Abramson H. Prayer for Government. Ukrainians and Jews in Revolutionary Times, 1917-1920. Cambridge. 1999. 255 p.
119. Bartov O. Anatomy of a Genocide: The Life and Death of a Town Called Buczacz. New York. Simon & Schuster. 2018. 416 p.
120. Bruski J. Petlurowcy. Centrum Państwowe Ukrainńskiej Republiki Ludowej na wychództwie (1919–1924). Kraków. 2000. 600 s.
121. Komar V. Wojna polsko-bolszewicka i Ukraina w latach dwudziestych XX w. *1920 rok – wojna światów. Studia przypadków w stulecie bitwy warszawskiej.* Monografia naukowa pod. red. E. Kowalczyk, K. Rokicki. Warszawa. 2021. S. 17–37.
122. Komar V., Lyzen Y., Soliar I. The Entente's second inter-union mission under the chairmanship of Joseph Barthelme (February 20 – march 3, 1919). *Codrul Cosminului.* XXVII. 2021. №2. pp. 331–354. URL: <https://doi.org/10.4316/CC.2021.02.002>
123. Pidhainy O. The Ukrainian Republic In The Great East-European Revolution. Vol. 1. The Formation Of The Ukrainian Republic 1966. New York. 685 p.